

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра загальної та практичної психології

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Кваліфікаційна робота здобувача

освітнього ступеня магістр
(бакалавр, магістр)

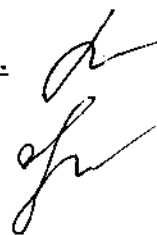
спеціальності 053 Практична психологія
(шифр і назва спеціальності)

освітньої програми Психологія
(назва освітньої програми)

Кудряшова Олена В'ячеславівна
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Керівник к.псих. н. Макарчук Л.О.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рецензент к.п. н. Замашкіна О.Д.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної психології

протокол № 6 від «27» чрудне 2022 р.

в.о

Завідувач кафедри

[підпис]
(підпис)

Ірмашова І.О.
(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК
«24» січня 2023 р.

Оцінка 85 добре
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

[підпис]
(підпис)

Мажарук Н.О.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	7
1.1 Історичний огляд та сучасний стан проблеми дослідження емпатія як соціально-психологічного явища.....	7
1.2 Концептуально-методологічні засади дослідження емпатія.....	21
1.3 Вікові особливості розвитку емпатії як складової емоційної сфери в молодшому шкільному віці.....	24
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	41
2.1 Огляд традиційних психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення емпатії	41
2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	45
РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОСТІ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	52
3.1 Впровадження системи форм і методів розвитку емпатії в молодшому шкільному віці у навчально-виховному процесі початкової школи.....	52
3.2 Міжвікова та міжособистісна взаємодія в навчально-виховному процесі початкової школи як важлива умова розвитку емпатії молодших школярів.....	64
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасній психолого-педагогічній науці проблему емоційного розвитку особистості дитини визначено як одну з пріоритетних.

Відповідно до концепції НУШ, школа має підготувати зв'язану спільноту активних та відповідальних громадян. Стати частиною такої спільноти допоможе емоційний інтелект, яким дитина має навчитися користуватися ще у шкільні роки. Крім того, будь-яка ефективна взаємодія між людьми, вміння вести переговори та вирішувати конфлікти неможливі без добре розвиненої емпатії, яка є основою формування емоційного інтелекту, тому в більшості країн світу приділяється увага його розвитку.

Наше суспільство гостро потребує людей, які вміють не словами, а діями ділитися своїм духовним багатством з оточуючими, проявляти свою душевну щедрість. Крім того, в сучасних умовах державотворення складність соціально-економічних умов впливає на формування особистості людини, викликає великі зміни в потребах і мотивах поведінки, моральній сфері в цілому. Тому психологічне дослідження моральних якостей і рівня емпатії учнів, особливо молодшого шкільного віку, є актуальним і необхідним.

Зокрема, актуальність проблеми дослідження пов'язана з неоднозначністю терміна «емоційний розвиток» у різних науково-теоретичних підходах та окремих концепціях. Якщо включати положення про дослідження емоційної сфери особистості дитини, то під емоційним розвитком слід розуміти складний закономірний процес ускладнення і збагачення емоційної сфери в контексті загальної соціалізації дитини.

Проблема емпатії є однією з найскладніших у психолого-педагогічній науці. Неоднозначність цього феномену для науковців підтверджується різноманітністю визначень його сутності, механізмів, функціонування, ролі емпатії в моральному становленні особистості, просоціальної поведінки тощо. Зібраний матеріал потребує певної систематизації, узагальнень і доповнень. Без теорії емпатії

немислимий розвиток теорій особистості, міжособистісних стосунків, розуміння сутності людини як соціальної істоти, суб'єкта, що самовизначається.

Теорія емпатії зможе допомогти вирішити надзвичайно складне завдання психолого-педагогічної науки, яка, на думку вчених, полягає не стільки в описі суб'єктивної реальності внутрішнього світу людини, скільки у вивченні та розумінні зв'язків між цим світом і зовнішнім світом існування індивіда, які разом утворюють його цілісний життєвий світ.

Стан досліджуваної проблеми. Окремі аспекти розвитку особистості наголошували в дослідженнях видатних вітчизняних психологів і педагогів, зокрема К. Абульханової-Славської, І. Бех, Л.Божович, М. Боришевського, Д. Ельконіна, О. Запорожця, Г. Костюка, С. Максименка, В. Слободчиков, В. Сухомлинського, Т. Титаренко, О. Чебикін та ін.

Праці зазначених науковців стали методологічною та теоретичною основою численних досліджень з окресленої проблематики. Серед них чільне місце посідають дослідження емоційного розвитку, сенситивності, фасилітації та емпатії (А. Д. Кошелєв, Ю. З. Неверович, Є.Л. Носенко, Н.А. Маєвська, Л. П. Стрелкова).

Багато досліджень присвячено окремим аспектам розвитку емпатії та її компонентів (Л. П. Алексєєва, С. Б. Борисенко, Л. П. Виговська, Т. П. Гаврилова, Н.Ф. Каліна, В.І. Кротенко, Л. П. Стрелкова, В.О. Татенко, І. М. Юсупов), співвідношенню емпатії та моральності (А. А. Валантинас, Т.І. Коннікова, А. В. Соломатіна, Є.В. Субботський, Н. О. Шевченка), вплив різноманітних факторів на процес виховання емпатії (Р. О. Агавелян, Л.І. Галігузова, Г. Ф. Михайличенко, О.К. Тихоміров).

Усе вищезазначене зумовлює актуальність теми дослідження «Особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку».

Мета дослідження – емпіричне та теоретичне дослідження обґрунтування психолого-педагогічних умов розвитку емпатії учнів початкової школи в умовах нової української школи.

Завдання дослідження:

- проаналізувати теоретичні основи розвитку емпатії молодших школярів у психолого-педагогічній літературі;
- розкрити особливості молодшого шкільного віку як сензитивного періоду для розвитку емпатії у дітей;
- дослідити рівень розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку;
- обґрунтувати організаційно-педагогічні умови розвитку емпатії у молодших школярів в умовах Нової української школи.

Об'єктом дослідження є емпатія як соціально-психологічний феномен.

Предметом дослідження є особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження. У процесі роботи ми використовували наступні методи науково-педагогічного дослідження: з теоретичних методів: аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення, що дало змогу провести дослідження щодо стану розробки проблеми дослідження. з'ясувати сутність, структуру та специфіку розвитку емпатії у молодших школярів у науковій літературі; з емпіричного: спостереження, анкетування, тестування, опитування, що дало змогу здійснити емпіричне дослідження рівня розвитку емпатії в учнів початкової школи; про методи обробки результатів досліджень: групування, статистичні методи.

Теоретичне значення дослідження. Пояснено зміст термінів «емпатія», «розвиток емпатії у молодших школярів», систематизовано теоретичні підходи до вирішення проблеми.

Практичне значення роботи: проведено емпіричне дослідження, яке дало змогу теоретично обґрунтувати психолого-педагогічні умови розвитку емпатії молодших школярів в умовах нової української школи.

Результати науково-педагогічного дослідження можуть бути впроваджені в освітній процес Нової української школи вчителями початкової школи та студентами педагогічних вищих навчальних закладів у процесі педагогічної практики.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи – 87 сторінок.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1.1 Історичний огляд та сучасний стан проблеми дослідження емпатія як соціально-психологічного явища

Термін «емпатія» походить від грецького слова «рашо», значення якого — глибоке, сильне, чутливе почуття (відчуття), близьке до страждання. Префікс «ем» означає спрямований всередину. Термін «емпатія» згадувався ще філософами-стоїками, які розуміли під ним духовну предметну спільність усього суцього, за допомогою якої люди висловлюють співчуття один одному.

Здатність до спілкування завжди була і є природною та фундаментальною здатністю людини. У процесі міжособистісного спілкування розширюється кругозір, розвивається інтелект, набуваються комунікативні якості, знання та навички для успішного життя. Важливими якостями в людському спілкуванні є: симпатія, емпатія, співпраця, які можна підсумувати одним терміном – емпатія.

Наявність емпатії проявляється в прагненні людини зрозуміти емоції, почуття та настрої іншого. Основа успішної комунікації – це вміння виходити за межі себе і дивитися на ситуацію іншими очима. Але якщо немає інтересу до чужої думки, не буде і чесного спілкування. Тож можна говорити про емпатію як про життєву філософію, яка вчить мислити широко та креативно, будувати та постійно вдосконалювати стосунки з іншими.

Слід зазначити, що у філософських та психолого-педагогічних дослідженнях різних епох вперше звернули увагу на те, що емпатія, як мистецтво спілкування, є процесом, станом і властивістю людської особистості.

Спочатку поняття емпатії можна зустріти вже в античній філософії, в теорії наслідування, де перераховуються характеристики емпатії в цілому, а також специфіка її окремих проявів і рівнів.

Наприклад, давньогрецький філософ Сократ стверджував, що в процесі творчості поет, художник чи скульптор, який наслідує природу, по-особливому впливає на емоційний стан глядача і слухача, допомагає відчутти створене [64].

Також Платон обґрунтовує необхідність співпереживання митцем створених ним образів у процесі творчого акту як виконавця і провідника емоційного змісту художніх образів, через які образам і вигадці надається реальність. Він переконаний, що в процесі творчості майстер може «перевтілюватися» і «вчитися» в зображуваний предмет [7, с.15]. У своїх творах Платон показав, що в творчому процесі кожного художника має бути присутнім зосередженість бачення, напруга духовності, напруга душевних сил і, нарешті, повна відданість справі, інакше художні образи не матимуть відповідний ефект. , залишає байдужими слухачів і глядачів [9, с.21].

Аристотель говорив про стан катарсису, коли людина може подумки перенестися в ситуацію об'єкта, з яким вона звикає до образу [2, с.56]. За Аристотелем, механізм катарсису розуміється як тісно пов'язаний з феноменом емпатії та емпатійною якістю особистості.

Спираючись на міркування філософів, можна стверджувати, що один із механізмів емпатії визначено ще в античних дослідженнях – проекція як емоційно-чуттєва здатність уявного злиття зі станом об'єкта, образ якого намагається створити суб'єкт, проникати у процесі споглядання чи створення художніх образів.

Крім того, якщо проаналізувати філософські дослідження Середньовіччя, то можна виявити, що в мисленні представників цього періоду вже присутні два механізми емпатії: проекція та інтродекція [16].

Треба сказати, що представники цього періоду приділяли увагу переважно емоційно-чуттєвій насолоді, яка пробуджувалася спогляданням гармонії, пов'язаної з особистими душевними переживаннями, співпереживанням і насолодою красою.

Отже, увага до внутрішнього світу іншої людини, бажання зрозуміти і зрозуміти інших відбувається за допомогою емпатії.

Можливо, важливий і зворотний хід думки, емпатія як здатність людини розвинулась завдяки перенесенню емоцій в інше мистецтво.

У філософському енциклопедичному словнику емпатія «визначається як здатність людини ототожнювати один зі своїх «Я-образів» з представленим образом інших людей, різноманітних живих істот, неживих предметів з лінійними та просторовими формами» [83].

У психології термін емпатія вперше з'явився завдяки Е. Тітченеру для визначення внутрішньої діяльності, досягненням якої є інтуїтивне розуміння позиції іншої людини [78]. Як відомо, здатність до емпатії проявляється в момент комунікативного спілкування, коли ваш співрозмовник усвідомлює, що його розуміють. Так само він може робити висновки на основі міміки, жестів, інтонації, слів і, нарешті, дій співрозмовника.

Багато уваги емпатії приділено в зарубіжній психології. У різний час її вивченням цікавилися Е. Еріксон, Г. Кехеле, К. Когут, Дж. Мід, К. Роджерс, Е. Фромм та ін.

Таким чином, цінною для нашого дослідження є думка К. Роджерса, який вважав емпатію головною умовою конструктивних змін особистості. У розумінні К. Роджерса емпатична комунікація — це особиста і постійна «відкритість» до змін у переживаннях іншої людини та власної позиції та думки. Вони зобов'язані залишатися з вами, оскільки хтось інший має займати центральне місце. У такому спілкуванні немає місця егоїзму та самозакоханості, їх замінюють щирість, довіра та увага.

У розумінні Р. Даймонда емпатія – це перенесення себе на емоції, думки, почуття та дії іншого та структурування світу відповідно до стандарту іншого [42].

Багато зарубіжних психологів розуміли емпатійну взаємодію як «ментальне спілкування», інтелектуальне перетворення внутрішнього світу особистості. Емпатія представлялася як процес, але в експериментальних дослідженнях вона розглядалася як індивідуальна риса.

У. Бронфенбреннер розглядав емпатію як соціально розділене розуміння, усвідомлення відмінності людей один від одного [41, с.158].

Сьогодні, коли ми говоримо про проблему розвитку емпатії, можна сказати, що вона багато в чому пов'язана з роботою психологів-консультантів і психотерапевтів. Так, Дж. Мід говорить про емпатію як здатність приймати роль іншої людини [48, с.122].

У роботах Р. Мей емпатія функціонує як своєрідний механізм взаємодії, взаємовпливу та взаєморозуміння в процесі спілкування.

Дж. Іган говорив про емпатію як здатність сприймати і проникати в світ іншого, передаючи йому це розуміння [66]. Тому важливий і зворотний імпульс - зворотний зв'язок від розуміючого до розуміючого.

На нашу думку, вітчизняні психолого-педагогічні дослідження значно збагатили розуміння емпатії. У роботах А. Бодальова, Б. Братуся, Л. Виготського, Л. Рубінштейна та інших авторів ми знайшли різні погляди та ракурси, які розкривають нові аспекти цієї проблеми.

Багато дослідників розуміли емпатію як розуміння емоційного стану, проникнення в чуттєві переживання іншої людини.

Однак серйозні дослідження емпатії в Європі почалися лише в 19 столітті в рамках таких філософських дисциплін, як етика та естетика.

Етики називали цим терміном симпатію, симпатію, естети - почуття, відчуття. На думку деяких етиків дев'ятнадцятого століття, симпатія є вродженою людською якістю. А. Сміт характеризував симпатію як здатність співпереживати іншим, «... почуття, яке пробуджує в нас страждання іншої людини» [78]. Механізм симпатії вчений називає уявою, хоча він, по суті, збігається з механізмом проєкції, оскільки А. Сміт вважає, що «...наші почуття не можуть викликати нічого іншого, крім того, що є в нас» [84].

За словами В. А. Шопенгауера, співчуття людей один до одного ґрунтується на їхньому відчутті спільності своєї природи та генезису. Ідентифікацію він вважав механізмом емпатії, тобто в процесі співчуття людина, яка долає своє Еґо,

ототожнюється з іншими, робить їхні переживання своїми, хоче покласти край стражданню інших, і саме це приносить їй відчуття щастя і задоволення.

М. Спенсер обговорював розвиток симпатії з еволюційної та культурно-історичної точок зору [78]. Вчений вказав на її роль у боротьбі за існування в природі й суспільстві й довів, що при ускладненні суспільних форм відбувається насичення змісту симпатії. Це був учений, який виявив інстинктивний (емоційне зараження) та інтелектуальний (симпатичний) типи симпатії.

Засновник філософської антропології німецький філософ Макс Шелер у своїй праці «Зміст і форми симпатії» (1923) посилив і збагатив диференціацію симпатії, яку він аналізував як особливу емоційну форму пізнання особистості один одного.

Вчений вивчав класифікацію форм симпатії від елементарних (наслідування, навчання) до вищих (співпереживання і співчуття) і до космічного почуття. Вчений вважав, що здатність до емпатії, співчуття дуже важлива для духовного розвитку людини, хоча акт співчуття являє собою потенційні можливості особистості від найнижчого рівня (вегетативного) до найвищого (духовного). Симпатія - основа любові. Феноменолог виділяє три основні етапи розвитку любові як орієнтирів певних цінностей: любов до добра, любов до найвищих досягнень культури та любов до святого, яка може набувати повної самопожертви (свята любов).

Тоді ж як засіб і метод навчання художніх творів починає вживатися термін «емпатія». Малося на увазі, що без емпатії ми не можемо обмежити себе в описі естетичного досвіду. Це надзвичайно корисно у відокремленні естетичного досвіду від простого вивчення візуальних і асоціативних факторів, на основі яких твір мистецтва можна описати і певною мірою зрозуміти.

У 1906 році німецький історик мистецтва Вільгельм Варрінгер написав працю, яка вийшла окремою книгою під назвою «Абстракція та емпатія». У ньому науковець, окрім естетико-психологічної мотивації, досліджує шлях розвитку сучасного мистецтва, співвідношення між двома важливими психологічними судженнями - абстракцією і емпатією. Знаходять свій відбиток два типи творчої еволюції (класичний натуралізм і абстракціонізм), які протиставляє один одному.

Якщо підсумувати історію філософських досліджень емпатії, то виділимо два рівні її розгляду:

- як метод пізнання суб'єкта чи об'єкта;
- як характеристика, здатність особистості.

Т. Ліппс [61] переніс ідеї симпатії та навчання на рівень психологічного аналізу. Німецький філософ і психолог теоретично обґрунтував поняття «Einfühlung» (навчання, інсайт), яке представник інтроспективної психології Едвард Тітченер переклав англійською як емпатія. Т. Ліппс розпочав дослідження естетичної емпатії в психологічній теорії впливу мистецтва, а в останніх своїх роботах намагався пояснити природу та механізми емпатійної взаємодії людей.

Біхевіористи та небіхевіористи вважають, що емпатія є результатом соціального навчання. Суб'єкт може співчувати тільки в тому випадку, якщо в його досвіді є реакції на подібну реакцію стимулу.

Представники диспозиційної теорії особистості вважають, що емпатія суб'єкта є фактором його співучасті, поведінки на допомогу іншим людям.

У психоаналітичних теоріях емпатія до пацієнта розглядається як необхідний засіб зіткнення з психічним життям іншої людини. У праці З. Фрейда «Дотепність і його відношення до несвідомого» (1905) міститься найбільш раннє визначення емпатії: «Ми розглядаємо психічний стан пацієнта, ставимо себе в цей стан і намагаємося зрозуміти його, порівнюючи зі своїм власним» [84, С. 596].

У гештальт-терапії актуалізується ідентифікація серед учасників групового тренінгу з метою посилення їх емпатії. Гештальт-психологи використовують емпатію для пацієнтів, щоб глибше зрозуміти їхній досвід.

Найбільш глибоко і всебічно емпатія вивчається в рамках гуманістичної психології. Використовується як невід'ємний елемент психотерапевтичної та педагогічної взаємодії, умова конструктивних змін особистості та особистісного зростання і духовного розвитку.

У гуманітарній психології емпатійне слухання використовується як метод розуміння психічного стану, «феноменологічного поля» (К. Роджерс) іншої людини. В основі емпатичного слухання лежить здатність людини зрозуміти

співрозмовника, співпереживаючи йому. Вперше використання емпатії як основного методу науки про дух, розуміння духовного життя людини запропонував німецький філософ і психолог, основоположник описової (розуміючої, гуманітарної) психології В.Дільтей [37] вже в 19 ст. Пізніше К. Роджерс описав, обґрунтував і використав емпатійне слухання як спосіб спілкування та розуміння клієнта у своїй психотерапевтичній практиці [78].

Якщо узагальнити погляди на емпатію в різних психологічних теоріях, то можна сказати, що вона вважається важливим фактором морального розвитку особистості. Вважається ефективним засобом розкриття та засвоєння внутрішньої суті моральних установок, етичних норм, які виховуються. Емпатія сприяє розвитку людських стосунків, альтруїстичний стиль поведінки. Емпатична симпатія, емпатія виступає як опосередковуючий мотив у допомагаючій діяльності. Емпатія вважається одним із засобів, за допомогою якого людина обмежує свою агресивність.

Це ефективний метод пізнання та розуміння внутрішнього світу іншої людини. І, нарешті, емпатія є необхідною умовою розвитку особистості, емоційної зрілості та міжособистісного взаєморозуміння.

В останні десятиліття у зв'язку з розвитком психології, антропології, гуманітарної психології, суб'єктивного підходу до вивчення особистості, а також із зростанням популярності гуманістичної парадигми значно збільшилася кількість досліджень емпатії. Перш за все, досліджується його значення для фахівців соціономічних галузей загалом і особливо для психотерапевтів, лікарів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів, практичних психологів тощо. Вважається важливим фактором соціалізації, соціально-психологічної адаптації, соціальної адаптованості.

Нестандартний погляд на емпатію запропонував дослідник В. Бойко [25]. Він вважає, що це служить маніпулятивним механізмом впливу на партнера в потрібному напрямку. Завдяки емпатії та співчуттю суб'єкт емпатії «пробиває» захисний енергетичний «екран» партнера по спілкуванню і завдяки цьому виявляє, розуміє, прогнозує його індивідуальні особливості, які використовує у

своїх цілях. На думку В. В. Бойка, емпатія — це «...форма раціонально-емоційно-інтуїтивного відображення іншої людини, яка дозволяє подолати її психологічний захист і зрозуміти причини і наслідки самопроявів — рис, станів, реакцій — у щоб передбачити і відповідним чином впливати на його поведінку» [32, с.17]. Водночас учений вважає, що глибока емпатія може існувати за наявності щирого інтересу до іншої людини.

Доповнюючи зміст та пояснюючи сутність поняття емпатії, В. Бойко виділив структуру та визначив її складові як:

1) Раціональний канал емпатії вказує на спрямованість уваги, сприйняття та мислення емпатії на сутність будь-якої іншої людини, на її стан, проблеми та поведінку. Саме спонтанний інтерес до іншого відкриває двері для емоційної та інтуїтивної рефлексії партнера.

2) Емоційний канал. Зафіксована здатність емпатії входити в емоційний резонанс з іншими - співпереживати, спілкуватися. Емоційна чутливість у цьому випадку стає засобом входження в енергетичне поле партнера. Розуміння його внутрішнього світу, прогнозування поведінки та ефективний вплив можливі лише за умови енергетичного налаштування на емпатію.

3) Інтуїтивний канал. Результат свідчить про здатність респондента бачити поведінку партнерів, діяти в умовах відсутності початкової інформації про них, спираючись на накопичений у підсвідомості досвід. На рівні інтуїції різноманітна інформація про партнерів закрита й узагальнена. Інтуїція, мабуть, менше залежить від оціночних стереотипів, ніж осмислене сприйняття партнерів.

4) Установки сприяють або перешкоджають емпатії, або полегшують чи перешкоджають роботі всіх емпатійних каналів. Ефективність емпатії, ймовірно, знизиться, якщо людина намагатиметься уникнути особистого контакту, вважає недоречним проявляти інтерес до іншої людини.

Навпаки, різні канали емпатії працюють активніше і надійніше, якщо немає перешкод з особистісної точки зору.

5) Прониклива здатність до емпатії вважається важливою комунікативною якістю особистості, яка дає змогу створити атмосферу відкритості, довіри та

щирості. Кожен із нас своєю поведінкою та ставленням до інших людей сприяє або перешкоджає обміну інформацією та енергією. Розслабленість партнера сприяє емпатії, тоді як атмосфера напруженості, неприродності та підозрливості перешкоджає розкриттю та емпатійному розумінню.

б) Ідентифікація - ще одна неодмінна умова успішної емпатії. Це здатність зрозуміти іншу людину на основі емпатії, поставивши себе на місце партнера. Основою ідентифікації є легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування.

Проте В. Бойко застерігав, що здатність до емпатії розвивається лише в емоційно чутливої особистості, яка легше реагує «на себе», «на інших», «на справу», «на предмети». Це означає, що емоційні програми та їх енергетики прив'язані до різних сторін буття - внутрішніх і зовнішніх. Коли інші стають об'єктом емоційної сприйнятливості, людина виражає емпатію, «специфічну систему відображення партнерів по взаємодії» [34].

Як бачимо, розкриваючи поняття «емпатія», згадані дослідники розглядали емпатію як гуманістичну перцептивну здатність співчуття, почуття та співпереживання. Розуміння цього явища більше зосереджувалося на емоційній стороні спілкування.

Але не варто говорити про емпатію як про виключно емоційний феномен, оскільки в практичному житті вона немислима без інтелектуальної складової і проявляється в досвіді людської взаємодії. Підтвердженням цього є дослідження вчених, які трактують емпатію як абсолютну єдність двох складових, зокрема досліджують питання зв'язку інтелектуальної та емоційної складових. Злиття емоційно-чуттєвого та інтелектуального у феномені емпатії узгоджується з психологічною традицією.

У трактуванні дослідниками сутності емпатії можна виділити п'ять основних напрямків у розумінні її феноменології, а саме:

- емоційний процес переживання афективного стану іншого як відповіді на його емоційну поведінку;

- пізнавальний процес — розуміння, внутрішнє розуміння життя іншої людини, здатність прийняти роль, перспективу, позицію іншого;

- складний афективно-когнітивний процес;

- раціонально-емоційно-інтуїтивна форма відображення;

- взаємодія афективного (емоційного), когнітивного (когнітивного) і конативного (моторного, дієвого, поведінкового, комунікативного) компонентів.

- комплексне формування когнітивного, емоційного та моторного компонентів або як односпрямований емоційно-пізнавально-діяльний процес [34; 45; 78].

Різні погляди існують і щодо форм і видів емпатії. Ось як ми розрізняємо такі форми емпатії:

- емпатія і співчуття;

- активні і пасивні;

- рефлексивно-особистісний;

- поступливий.

Є три види емпатії:

- емоційний;

- когнітивний (прогностичний);

- поведінковий (активний, вольовий).

Побудові ієрархічної структури емпатії присвячено багато психологічних досліджень. Так, французький психолог Т. Рібо, прихильник функціональної психології, одним із перших дослідив феномен симпатії в цьому плані. Описуючи це явище, він виділяє три його рівні: синергію (нижчий, психофізіологічний рівень), синестезію (середній психологічний рівень), інтелектуальну симпатію (вищий рівень).

Синергічний етап складається з координації рухових реакцій. Синергія - це несвідоме автоматизоване наслідування рухових реакцій інших.

На рівні синестезії однаковість почуттів і переживань людей визначає їх схожість у діях. На інтелектуальному рівні узгодженість почуттів і вчинків відбувається завдяки єдності уявлень і темпераменту з об'єктом симпатії.

С. Рубінштейн підкреслював, що емоції індивіда являють собою союз емоційного та інтелектуального, так само як когнітивні процеси утворюють союз інтелектуального та емоційного. Це означає, що емпатія - це не тільки відчувати, але й розуміти іншого.

Також, на думку дослідника А. Штейнметса, емоції та почуття інших є не лише об'єктом співпереживання. Емпатія, розглядаючись як емоційний феномен, не залишається без інтелектуального змісту, тобто когнітивного компонента.

Українські психологи О. Саннікова та О. Орищенко також досліджують емпатію як складну багаторівневу інтегральну властивість особистості. Відповідно до континуально-ієрархічної моделі особистості дослідники виділяють три рівні в її структурі. Формально-динамічний рівень включає динамічні (особливості виникнення та перебігу емпатійних реакцій) і якісні (модальність) характеристики емпатії. Змістовно-особистісний включає ті сторони емпатії, які стосуються вибору простору для емпатійних переживань і морально-етичного змісту її об'єкта. Соціально-імперативний рівень відображає соціетальні та індивідуальні уявлення про існуючі соціокультурні «норми» емпатійних проявів.

Єдиного погляду на виникнення емпатії та її механізми немає. Аналіз відповідної літератури показав, що можна виділити кілька підходів до пояснення природи емпатії:

- симпатія (емпатія) вважається психофізіологічною характеристикою тварин і людини, однією з первинних емоцій, на основі яких розвиваються соціальні почуття;
- теорії інстинктивного походження симпатії;
- основою виникнення емпатії є інтуїтивне реагування на будь-які прояви емоцій з боку оточуючих;
- емпатія є умовно-рефлекторним явищем, результатом соціального навчання, морального виховання;
- кінестетична теорія емпатії.

Розглядаючи проблему природи емпатії та її розвитку, важливо з'ясувати механізми досліджуваного явища. Видається, що це питання ще складніше, ніж визначення терміна «емпатія», оскільки його різне тлумачення супроводжується різним трактуванням змісту одних і тих же механізмів.

Деякі дослідники вважають, що механізмом емпатії є емоційне зараження або наслідування. Інші психологи припускають, що соціальна ситуація вимагає від людини більш складних форм реагування, ніж наслідування або зараження, оскільки перед людиною стоїть завдання зрозуміти досвід інших людей.

Наприклад, Ф. Олпорт [52], не заперечуючи існування механізму зараження, робить умовно-рефлекторну зміну, що дозволяє поставити питання про навчання дитини співчуттю шляхом досягнення подібності переживань суб'єкта і об'єкта.

Багато психологів вважають основним механізмом емпатії – ідентифікацію. У психоаналізі емпатія також пов'язана з ідеєю ідентифікації: «Від ідентифікації шлях веде через наслідування до навчання, тобто до розуміння механізму, який дозволяє нам торкнутися душевного життя іншої людини» [46, с. 58].

Механізмами емпатії Т.П.Гаврилова [27] називає емоційне зараження на нижчих етапах його розвитку (у маленьких дітей) і часткову або повну ідентифікацію на вищих етапах - при певному формуванні «я» людини. У своїх пізніх роботах вона також пояснює виникнення емпатії механізмом емоційної децентрації.

М.Л. Хоффман [79] узагальнює зібрані в психології розвитку дані про формування здатності до емпатії і зазначає, що в основі емоційного збудження в емпатогенній ситуації можуть лежати різні процеси: реакція класичного обумовлення; емпатія, опосередкована рухова імітація; уявлення про те, як би хтось почувався на місці того, хто потребує допомоги.

Таким чином, ми бачимо відсутність одноманітності в дослідженнях емпатії та її механізмів.

На сьогоднішній день проведено велику кількість досліджень, метою яких було визначення умов і факторів, що впливають на виникнення та особливості емпатійного процесу. Перш за все, це група факторів, пов'язаних з:

- розвиток пізнавальних процесів;
- минулий досвід, особливо емоційний, комунікативний (ширина кола спілкування з однолітками) [28];
- особливості особистості «піддослідного». Основними особистісними факторами, що впливають на емпатію людини, є емоційна чутливість, інтерес до інших людей, гнучкість, висока поведінкова адаптивність, екстраверсія, тривожність, стійкість особистості, прийняття ролей, індивідуальна самоідентифікація, домінуюча мотивація.

Психолог І. Юсупов додав певні особистісні фактори, які впливають на емпатію людини. На відміну від К. Юнга, він стверджує, що до емпатії більш схильні не аутсайтери, а інсайтери; Егоцентризм, тривожність, агресивність, депресія, невротизм і відповідні особистісні відносини перешкоджають виникненню і прояву емпатії: уникайте зайвих контактів, вважаєте неприпустимим цікавитися іншою людиною, спокійно ставитесь до чужих переживань і проблем.

Наступною групою факторів, що впливають на емпатію суб'єкта, є характеристики емоціогенної або емпатогенної ситуації (інтенсивність стимулу, що викликає емпатію: біль, сльози тощо). Серед факторів, що визначають особливості репрезентації емпатії суб'єктом, перераховуються відповідні характеристики об'єкта емпатії: особливості його особистості, психологічна та соціальна дистанція до суб'єкта, частота спілкування та ступінь схожості з ним.

Соціальні фактори також важливі для розвитку емпатії. Л. Мерфі [42] досліджувала вплив соціальних груп, у яких виховується дитина, на розвиток емпатії. І. М. Юсупов досліджував деякі демографічні фактори і показав, що, на його думку, розвиток емпатії можливий лише за умови соціалізації підлітків у місті, тоді як їх соціалізація в селі перешкоджала розвитку емпатії.

Додамо, що емпатія – явище двостороннє. Коли ми проникаємо в свідомість і водночас відкриваємося співрозмовнику, здається, що можемо глибше зрозуміти його внутрішній світ.

Розвиток емоцій виражається через здатність контролювати їх і виражати їх зовні. Емоції служать регуляторами спілкування, і водночас впливають на вибір співрозмовників у спілкуванні, а також на визначення його методів і засобів.

З усього сказаного випливає, що емпатія - це соціальне явище, яке проявляється у взаємодії та спілкуванні людей між собою. Сучасний світ переживає масштабні зміни у формах спілкування, замінюючи живу взаємодію квазіспілкуванням у віртуальному просторі за допомогою гаджетів і месенджерів. Навіть дуже маленькі діти стикаються з цією ситуацією домінування квазіспілкування в житті, дефіцит живої активної та плавної взаємодії в житті сучасних дітей має бути заповнений у системі навчання та виховання, в чому ми бачимо найбільш екологічний шлях. організовуючи таке активне і живе спілкування емоцій у спілкуванні, спільне музикування – це жива, ігрова діяльність, яка розвиває спілкування опосередковано через музично-творчі завдання.

Коли ми говоримо про виховання дітей, ми вважаємо, що важливо, щоб кожна дитина була здатна до співпереживання, співчуття, милосердя, щоб вона вмiла правильно сприймати емоції інших людей, адже все це допоможе їй успішно адаптуватися до сучасного життя. світ. Крім того, здатність до емпатії допоможе дітям брати участь у міжособистісних стосунках, контролювати власні почуття та емоції, розуміти, які емоції та почуття можна демонструвати публічно, а які краще переживати на собі.

Проаналізувавши класичні праці, сучасні дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів, можна зробити наступне:

1. Емпатія представлена як процес емоційно-продуктивного співпереживання, пов'язаний з інтересом до внутрішнього світу іншої людини та сприяє творчій самореалізації особистості.

2. Емпатія є необхідною умовою для зростання та конструктивних змін особистості. В емпатичному спілкуванні йдеться про розуміння власного внутрішнього світу та світу іншого, постійну готовність до саморозкриття, що відображається в переживаннях і змінах іншого.

3. Основними механізмами емпатії є: проєкція, інтроекція, ідентифікація та децентрація.

4. Емпатія включає наступні процедурні компоненти:

проникнення в емоції іншої людини через інтонований досвід, встановлення емоційної ідентичності; встановлення ритму та інтонації; поведінкове (виконавче) вираження співучасті.

Незважаючи на увагу науковців, психологів та педагогів до проблеми емпатії, на нашу думку, психолого-педагогічний аспект розвитку емпатії у молодших школярів потребує детальнішого вивчення: чинники прояву та умови розвитку в урочний та позаурочний час. програма. музична діяльність та додаткова освіта в галузі музики.

1.2 Концептуально-методологічні засади дослідження емпатії

Одним із найважливіших завдань сучасного рівня вітчизняної системи освіти, що відображає основні тенденції розвитку світової педагогічної теорії та практики, є виховання милосердної особистості, здатної до співчуття, співпереживання та емоційного сприйняття. прояви інших людей.

У цьому контексті актуальною стає проблема вивчення здатності до емпатії як важливої складової виховання співчуття.

Емпатія – це моральна якість особистості, яка проявляється в розумінні емоційного стану іншої людини, «розумінні її почуттів і переживань, а також прагненні надати підтримку та дієву допомогу іншим людям» [8, с.19].

У науковій літературі існують різні підходи до визначення емпатії як риси особистості (І. Бех, В. Бойко, Б. Братусь, Т. Гаврилова, Ю. Гіппенрейтер, І. Коган, В. Кротенко, К. Лось, О. Овчаренко, В. Слободчиков, І. Юсупов, К. Роджерс) та емпатія як процес (А. Маслоу, Е. Носенко, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фром), етапи її розвитку (Ю. Гіппенрейтер, Н. Каліна), етапи становлення (Л. Стрелкова, Т. Федотюк, І. Юсупов), механізми формування (Н. Маєвська, І. Осухова),

розвиток емпатії у молодших школярів (Л. Воробйова, Т. Гаврилова, Є. Ісаєв, В. Кротенко, В. Лозовцева, О. Овчаренко, О. Орищенко).

Проте поза увагою науковців залишився такий аспект, як формування у молодших школярів здатності до емпатії як важливого компонента виховання співчуття.

Аналіз існуючих трактувань феномену «емпатія» робить це можливим закріпити різноманітність напрямків у вивченні цієї якості.

По-перше, дослідники виділяють два етапи розвитку емпатійного процесу - сприйняття різних змінних об'єкта емпатії, отримання інформації про якість і зміст його переживань; побудова моделі відкритої та прихованої активності об'єкта емпатії у внутрішньому плані та його співвіднесення з власними цінностями та потребами (Л. Воробйова, Т. Гаврилова).

По-друге, емпатія — це раціональна, емпатична реакція у відповідь на подразник. Існує кілька типів емпатичних реакцій, які складають дві великі групи: реакції у відповідь на поведінку групи; емпатійна реакція на певну людину (О. Орищенко, І. Юсупов).

По-третє, емпатія визначається як здатність і риса особистості, що має складну афективно-когнітивну поведінкову природу.

Ця здатність виявляється в здатності до специфічного емоційного відгуку на переживання іншої людини, що включає відображення внутрішніх станів, думок і почуттів суб'єкта емпатії.

По-четверте, емпатія визначається як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживання людини. Дослідники підкреслюють динамічну, процесуальну та фазову природу емпатії; виділяють три фази, які є частиною емпатії як психічного процесу, - сприйняття та резонанс слухача, рівень емпатійного розуміння; експресивне повідомлення про виникнення стану іншого; рівень емпатійного спілкування [9, с. 11].

Аналіз психологічної літератури з проблеми визначення феномену емпатії дозволяє вказати декілька підходів до визначення її змісту та функцій.

Перший напрям – це підходи дослідників, які дотримуються емоційного трактування феномену емпатії (Б. Братусь, А. Валлон, Т. Гаврилова, Г. Ліппс, Н. Маєвська, В. Слободчиков, П. Фресс, М. Шелер та ін.).

Представники другого напрямку у визначенні емпатії наголошують на процесі ідентифікації з Іншим. Вони виділяють такі види емпатії: когнітивну, афективну та емпатію на рівні соціальної поведінки.

Представники третього напрямку доповнюють уявлення про афективно-когнітивну природу емпатії введенням елемента спілкування (Д. Майерс, Р. Павелків, І. Петровський, К. Роджерс, Л. Стрелкова, В. Татенко, О. Чебікін, І. Юсупов та ін.).

Особливістю четвертого напрямку дослідження емпатії є обґрунтування спеціального терміну «когнітивна емпатія», який дозволяє чіткіше зрозуміти емпатію (Ю. Гіппенрейтер, Т. Корягіна, О. Козлова, О. Кульчицька, І. Субботський та ін.) і виражає комплексну здатність послідовно демонструвати емпатійне розуміння іншого за допомогою мовних засобів або в дії; гнучко переходити від стану емпатійного розуміння іншого до щирого розкриття своїх справжніх почуттів, у тому числі негативних, не втрачаючи загального позитивного прийняття Іншого» [55, с. 12].

Молодший шкільний вік є сензитивним періодом для розвитку емпатії, оскільки для нього характерний розвиток рефлексії, яка дає змогу дитині об'єктивно оцінювати свої вчинки та морально оцінювати вчинки інших людей. Молодші школярі чутливі і сприйнятливі до впливу зовнішнього середовища. Багато в чому поведінка дитини молодшого шкільного віку визначається наслідуванням. З початком навчання в початковій школі дитина вступає в стадію операційного розвитку інтелекту, що проявляється в процесі децентралізації, завдяки чому вона може враховувати точки зору інших людей, ототожнювати свою позицію з реальним станом справ (Г. Балл, Ж. Піаже). Характеризується наявністю певної внутрішньої позиції особистості, що сприяє формуванню системних особистісних утворень (Г. Бреслав, С. Максименко). Моральні

уявлення молодших школярів, які набувають дієвого характеру, безпосередньо сприяють розвитку моральних почуттів (К. Гавриловець, Е. Колберг).

Отже, наведені вище дані свідчать про чутливість молодшого шкільного віку до розвитку емпатії.

Проте слід зазначити, що на розвиток емпатії у молодших школярів впливає багато факторів.

Відсутність безумовного прийняття дитини, тиск ситуації, потреба в постійній адаптації можуть спричинити прояв таких негативних явищ, як пасивне ставлення дитини до життя, зростання конформності (схильність уникати самостійних рішень), відсутність формування суспільно важливих цінностей і орієнтирів.

Педагогічна позиція дорослого, в якій дитина є об'єктом піклування, на відміну від позиції «співпраці».

Неправильна організація спілкування дорослих і дітей: зниження інтимності і довіри, емоційне спрощення спілкування, відсутність можливостей для встановлення міцних і тривалих відносин між дитиною і дорослим.

Поширеність емоційних розладів (гострі посттравматичні стани, тривожність, імпульсивність, агресивність тощо).

Труднощі в спілкуванні з оточуючими, недовірливість, емоційна нестриманість, розумова втома, небажання долати проблеми, зниження потреби в досягненнях і успіхах, пасивність, депресія.

Таким чином, зазначені особливості молодших школярів значно ускладнюють розвиток емпатії.

1.3 Вікові особливості розвитку емпатії як складової емоційної сфери в молодшому шкільному віці

У психолого-педагогічній літературі період шкільного навчання характеризується як етап інтенсивного соціального, психічного та особистісного розвитку дитини.

Як зазначає Д. Ельконін, зі вступом до школи заново починає будуватися вся система ставлення дитини до навколишньої дійсності.

Входження в шкільне життя «характеризується принциповою зміною всієї її системи, вона починає здійснювати... суспільно важливу і суспільно цінну діяльність...» [23].

У наукових працях психологів І. Арямова, Г. Балла, Г. Бреслава, В. Давидова, Н. Добриніна, А. Запорожця, Г. Ковальова, О. Кульчицької, А. Леонтєва, А. Нечаєва, Р. Павелківа, А. Петровського, Т. Титаренко, Д. Ельконіна вікові особливості вивчаються молодші школярі, де написано, що відмічається прихід дитини до школи початком нового етапу в розвитку особистості, всіх психічних функцій, взаємин з навколишнім світом, що викликає багато глибоких душевних переживань.

Молодший шкільний вік - віковий діапазон від 6-7 до 9-11 років. Провідною в нових умовах соціального розвитку молодших школярів стає навчальна діяльність, у якій активно формуються пізнавальні процеси: увага, сприйняття, пам'ять, мислення, уява.

Розглянемо їх виникнення в узагальненому вигляді і в зв'язку з розвитком емоційно-вольової сфери особистості, оскільки всі природні і вищі психічні функції не розвиваються окремо, а можуть гальмувати і гальмувати емоційну сферу і посилюватися і посилюватися за рахунок це.

У перший рік навчання увага старшокласника ще мінлива і нестійка. Молодші школярі не можуть довго утримувати увагу, а тому, опиняючись у владі миттєвих вражень та емоцій, часто переключаються на окремі деталі та елементи. Але вже в третьому класі в результаті загального психофізіологічного дозрівання і зростання, інтелектуального розвитку, формування навчальних інтересів і організації навчальної діяльності довольність уваги посилюється і займає позицію «інструмента» в пізнавальному розвитку . молодших школярів. Найкраще довольність уваги розвиває емоційно насичена ігрова ситуація, де необхідно узгодити власні дії з діями інших учнів. Така ситуація гарантує спільну музику, якщо це атмосфера вільної гри.

Сприйняття старшокласника слабодиференційоване і визначається особливостями об'єкта, що сприймається. Молодші школярі яскравіше сприймають помітні деталі та ефектні елементи. Як правило, сприйняття обмежується лише впізнаванням, що робить аналіз практично неможливим. Молодші школярі можуть порівнювати зовні схожі, але не близькі предмети. Але поступово, до третього класу, за допомогою педагогічної роботи вчителя молодші школярі опановують основні прийоми сприйняття: порівняння подібних предметів, виділення істотного тощо.

Властивості сприймання по-різному проявляються в різних сенсорних модальностях, тому необхідна спеціальна цілеспрямована робота над розвитком усіх модальностей сприйняття (аудіального, візуального, кінестетичного) та їх інтеграцією в синтетичну діяльність [77].

Пам'ять, як і всі когнітивні процеси, змінюється у своєму розвитку за ступенем довільності. У процесі формування і розвитку довільності запам'ятовування важливу роль відіграє активне посилення прагнень молодших школярів шляхом досягнення певного результату на практиці. Наприклад, у групових іграх або на організованих заняттях молодший школяр може запам'ятати послідовність дій, необхідних для виконання правил гри. Надалі молодший школяр, з набуттям невеликого життєвого досвіду та за підтримки вчителя, може вільно поставити завдання запам'ятати необхідний матеріал. Особливістю запам'ятовування в молодшому шкільному віці є переважання наочного матеріалу над словесним, тому під час навчання необхідна активність.

Досить активно відбувається розвиток мислення старшокласника: засвоєння нового і цікавого про навколишній світ, навчання простим інтелектуальним операціям, синтезу, аналізу, порівняння, уміння узагальнювати та робити висновки. Сприятливий розвиток мислення залежить від насиченості освітнього середовища, в якому воно знаходиться та можливості її активного навчання та творчого перетворення. Така можливість пропонує співпрацю у створенні нового, ще неіснуючого мистецького явища наявними засобами та загальною скоординованою дією, яка не керується зверху, а знайдена самостійно.

У подальшому процесі розвитку мислення молодшого школяра видається можливим спостерігати два етапи, на яких:

- повторення способів мислення дитини дошкільного віку, тобто навчальний матеріал аналізується на наочно-образному рівні;
- набуття вміння зв'язувати різні елементи матеріалу та розвиток логічного мислення.

Рівень розвитку мислення взаємопов'язаний з рівнем розвитку психічних процесів, які також проходять характерний шлях становлення.

Наприклад, Б. Волков пояснює шляхи розвитку психічних процесів як практично дієвий - чуттєвий - психічний; розвиток уміння синтезувати як прості – узагальнюючі – ширші та складніші; розвиток уміння порівнювати як безсистемне, спрямоване за зовнішніми ознаками - планове, систематичне [25].

У розвитку уяви молодших школярів можна виділити два етапи: репродуктивний і продуктивний. Для репродуктивної уяви характерні млявість, нечіткість деталей, суперечливість відтворення. Продуктивна уява характеризується якісною обробкою образного матеріалу та творенням нового зображення [68].

Безсумнівно можна сказати, що пізнавальні процеси становлять єдину інтелектуальну систему, яка водночас забезпечує молодшого школяра мотивацією до всього нового: впізнавання, розуміння, запам'ятовування, сумнівів, висування думок і творчості, а також засвоєння навчального матеріалу і форми навчальної та інтелектуально-творчої діяльності.

Л. Виготський говорив, що при вивченні динаміки будь-якого вікового періоду в першу чергу необхідно відповісти на питання про з'ясування соціальної ситуації розвитку. Під соціальною ситуацією розвитку він розумів «цілком своєрідну, специфічну технічну для певного віку, виняткове, унікальне і неповторне відношення дитини до навколишньої дійсності» [39, с. 159].

Тому великий вплив на розвиток і формування особистості молодшого школяра мають різні соціальні інститути - сім'я, школа, позашкільні установи,

засоби масової інформації, а також безпосереднє спілкування з учителями та однолітками.

Нова соціальна позиція молодших школярів виражається в тому, що учні, які привносять в колектив свою систему цінностей - знання, уміння, речі і т.д., орієнтовані на спілкування, в процесі чого виникають глибокі почуття і переживання, самооцінка та рефлексія розвиваються.

Спілкування в активній спільній діяльності створює найсприятливіші умови для формування особистості.

У зв'язку з цим можна сказати, що активне спілкування старшокласника з оточуючими людьми розширює сферу задоволення основних соціальних потреб у визнанні, розумінні, повазі та любові.

На думку І. Дубровіної, первинними новоутвореннями молодшого шкільного віку є: якісно новий етап розвитку довільної регуляції поведінки та діяльності, свідомості та довільності пізнавальних процесів, наявність рефлексії і внутрішнього плану дій, різного роду відносини з оточуючими людьми, поява ієрархії мотивів. Ці новоутворення є ключовими структурними компонентами соціальної ситуації студента: емоційно-чуттєвої, пізнавально-ціннісної, мотиваційно-діяльнісної.

У нашому дослідженні не можна не відзначити важливу роль педагогічного спілкування, адже для молодших школярів вчитель є носієм соціально-моральних оцінок, еталоном для наслідування, орієнтиром у власних діях. Поступове засвоєння етичних і моральних норм суспільства в майбутньому дозволить легко і просто адаптуватися до культури, яка оточує молодшого школяра. З іншого боку, молодший школяр не буде повністю готовий до переживання різних життєвих ситуацій через відсутність спілкування з дорослими. Непережиті життєві ситуації та неусвідомлені події, що відбулися, не залишившись у пам'яті молодшого школяра, втрачають свою соціалізуючу роль.

Американські дослідники в галузі дитячої психології Марта і Росс Снайдери вважають, що «деякі діти сповнені емоцій, але вони їх не розуміють і не вміють виразити словами. Їм потрібна допомога досвідченого дорослого" [90, с. 58]. На

їхню думку, мова є основним способом, за допомогою якого діти комбінують світ, винаходять власні види діяльності та продовжують керувати своїм розвитком. "Діти експериментують з багатьма мовами. вираження, різноманітність музики, слухання гарно розказаних казок, яскравість кольору та лінійних композицій» [81, с.184].

Слід зазначити, що молодші школярі із задоволенням діляться своїми враженнями про навколишній світ, людей, пережиті події; передавати способи дій, повідомляти своє ставлення (цінності та оцінки). Тому в контексті нашого дослідження ми вважаємо, що вчителі у своїх стосунках у молодших школярів слід вводити елементи творчо-дослідницького підходу, залишати простір для спільної ініціативи та пошуку.

Загалом можна сказати, що для цього віку характерні такі риси, як довіра до оточення, фантастичний погляд на світ, відкритість у переживанні почуттів і емоцій, наївність, егоцентризм, наслідування, побудова моральних ідеалів, пошук і знання, засвоєння та виконання правил поведінки. Навчальна діяльність для молодших школярів стає важливим і основним видом діяльності, розвиток якої триватиме протягом усіх років шкільного життя.

Для нас актуальними є дослідження вітчизняних психологів А. Люблінської, С. Максименко, В. Мухіна та ін. Особливо цікаві, оскільки в них виявляються емоційність, більша вразливість, підвищена сприйнятливність, надзвичайна чутливість до навколишньої дійсності, імпульсивність, їх особлива чутливість до образно-емоційних моментів.

Насправді розвиток особистості молодшого школяра неможливий без розвитку його почуттів, які пов'язані з тим, що дитина вчиться розуміти свої емоції та емоційний стан оточуючих. Молодші школярі вивчають правила, які згодом встановлюють їхні стосунки з іншими. Безсумнівно, у молодшого школяра в цьому віці ще зберігається здатність емоційно і жваво реагувати на індивіда, впливаючи на його явища.

Особливою властивістю особистості молодших школярів є емпатійні почуття, які відображають сферу морального становлення, пов'язану з характером стосунків з оточуючими та особливостями входження в шкільний колектив.

Слід сказати, що емпатійні прояви емоцій беруть початок з дитинства. Наприклад, дослідники Л. Божович, В. Вілюнас, Ю. Гіппенрейтер, К. Ізард, О. Кульчицька, М. Лісіна, Р. Павелків, Т. Титаренко та інші відзначають, що в перші місяці життя дитини раннього віку спостерігається посилене формування способів вираження емоцій.

Здатність розрізняти та називати емоції інших розвивається з того моменту, як дитина починає ходити. Навіть однорічні малюки по-різному реагують на прояви радості, гніву та інші емоції оточуючих людей.

Здатність приймати чужу точку зору різна навіть у дуже маленьких дітей [69]. Оскільки це почуття визріває рано і в тій чи іншій мірі властиво кожному, багато вчених вважають емпатію вродженою рисою особистості.

Деякі дослідники вважають, що дитина може відчувати емпатію на ранньому етапі свого розвитку.

Відповідно до цих переконань ми виділяємо чотири стадії формування емпатії, під час яких дитина починає розуміти та виявляє відповідну реакцію на переживання інших [19]:

1. «Глобальна емпатія» - починається в дитинстві, коли дитина ще не має можливості відокремитися від інших. У відповідь на різку реакцію іншої дитини малюк швидко відповідає тим же криком. Тому можна сказати, що маленька дитина відчуває емпатичний дистрес ще до того, як зможе відокремитися від інших. Незважаючи на те, що дитячий плач не є результатом розуміння іншої дитини - він вважається реакцією на почуття незадоволення.

2. «Егоцентрична емпатія» - включає другий рік життя, коли дитина починає проявляти своє усвідомлення емоцій іншим. Вміючи жаліти, він може спробувати заспокоїти когось поруч, але зробить це так, щоб заспокоїти його в подібних ситуаціях.

3. «Співчуття до переживань інших» - період 2-3 років життя. Дитина розвиває розуміння емоцій інших і своїх власних, виявляє здатність здійснювати дії, які відповідають потребам інших, а також спостерігати за більш тонкими емоційними проявами інших; наповнюється словниковий запас, діти поступово починають вчитися вербально виражати емпатію.

4. «Симпатія до загального стану оточуючих» - закладається в період пізнього дитинства або ранньої юності, коли здатність бачити себе самостійним і незалежним особистістю повністю розвинена. До 9 років дитина вже може зосередитися на власних внутрішніх процесах і сприймати емоційні стани інших як особисті.

М. Гофман визначає емпатію як звичайну емоцію як відповідь, що виникає у дитини в той момент, коли вона розуміє настрій і стан інших людей.

Ця точка зору нам близька, тому можна сказати, що здатність до співпереживання буде змінюватися залежно від ситуації, особистого досвіду, людей, з якими пов'язаний молодший школяр.

Набуття такої якості, як емпатія, на перший погляд може здатися самоочевидним, але це продукт навчання, соціалізації та диференційованої соціальної взаємодії.

Зверніть увагу, що діти вже мають уявлення про важливі моральні позиції та етичні правила, публічні заборони та дозволи, коли вони приходять до школи. Але, на жаль, молодші школярі не завжди розуміють, як поводитися і як вчинити в тому чи іншому випадку. Тому, на нашу думку, для розвитку емпатії у молодших школярів дуже важливо встановлювати і підтримувати дружні стосунки з оточуючими дорослими та однолітками.

Бажання молодших школярів отримати схвалення і прихильність оточуючих стає центральним мотивом їх поведінки.

Вивченням розвитку емпатії в шкільному віці займалися дослідники В. Абраменкова, О. Богданова, Б. Братусь, А. Валлон, Н. Власова, Л. Воробйова, Т. Гаврилова, Н. Лисенко, В. Максакова та ін.

У дослідницьких роботах автори відзначають, що розвиток емпатії відбувається в процесі соціалізації особистості і триває протягом усього життя.

Взаємовідносини молодших школярів будуються на емоційно-чуттєвій основі. Через спілкування молодший школяр вчиться розуміти однолітків через емоційну оцінку, усвідомлення мотивів своїх вчинків, причини зміни поведінки та побудови особистої стратегії поведінки.

На нашу думку, слід враховувати основні критерії сформованості емпатії у молодших школярів:

- емоційно-соціальна спрямованість власної поведінки,
- інтерес до емоційного стану іншого,
- розпізнавання цієї ситуації та відповідне реагування на неї.

Фундаментальним дослідженням емпатії у молодших школярів є робота Т. Гаврилової. У них ми намагаємося з'ясувати, як розвивається емпатія у молодших школярів, у яких формах вона реалізується, чи пов'язана емпатія з розвитком афективно-потребностной сфери молодших школярів.

Так, основним механізмом емпатії в молодшому шкільному віці Т. Гаврилова трактує емоційну соціальну децентрацію як здатність бачити себе замість іншого. На думку Т. Гаврилової, структура емоційної соціальної децентрації включає як симпатію, так і емпатію [12 с. 10]. Це дозволяє говорити про те, що коли молодший школяр емоційно реагує на переживання іншого, він відтворює їх насамперед у собі, відтворює всю картину ситуації, яку спостерігає.

Т. Гаврилова також досліджувала прояв емпатійних якостей молодших школярів по відношенню до дорослих, однолітків і тварин. Наприклад, спостерігаючи за дітьми, вона бачила їх однакові емоційні реакції на труднощі дорослих, однолітків і тварин, що дає можливість говорити про наявність стійкої емпатії. «Стійкість» означає здатність індивіда однаково виявляти емпатію до різних об'єктів у різних ситуаціях [14, с. 13]. Стійкість однорідних емпатійних переживань відображає характер взаємин молодшого школяра з оточенням. Домінування в поведінці дитини прагнення до блага інших сприяє розвитку стійкої форми співчуття. А при домінантній потребі у власному благополуччі,

домінуванні егоїстичних поведінкових тенденцій буде стійка особливість емоційного реагування - співчуття.

Слід зазначити, що зростання емпатії молодших школярів до дорослих залежить від їхньої уваги та особливої чутливості до моральних вчинків. Але те, що безпосередньо стосується стосунків з однолітками, є, за Т. Гавриловою, з одного боку, характерні рефлексивні уявлення про себе та прагнення посісти серед них певне місце, а з іншого – неусвідомлена здатність однолітка вгадувати свої вимоги та мотиви дій [13, с. 21].

Емпатія у молодших школярів зазнає найбільших змін у сфері співчутливого ставлення до тварин. У дослідженні Т. Гаврилової виявлено тенденцію до зсуву емпатійних переживань від емпатії до співчуття [12, с. 18].

У дослідженні Т. Гаврилової знаходимо таке твердження: «співчуття як більш простий досвід, генетично більш рання форма, буде властиво молодшим школярам. Співчуття як більш складна форма емпатії, опосередкована моральними знаннями, розвивається пізніше і буде характерним для молодших підлітків» [11, с. 117].

Так, Т. Гаврилова поглиблює уявлення про молодшого школяра в цьому напрямку, водночас зазначаючи, що з настанням віку «він вчиться рахуватися з чужою точкою зору, дивитися на себе з боку». щоб осмислити свої дії, пов'язати свою поведінку з її наслідками для інших» [14, с. 17]. Крім того, за словами Т. Гаврилової, від молодшого до старшого шкільного віку зростає кількість стійких емпатійних дітей.

Дослідження Т. Гаврилової виявило гендерні відмінності у розвитку емпатії у шкільному віці, так її дослідження свідчить про те, що хлопчики виявляють більшу емпатію до дорослих і тварин, а дівчата – співчуття до них. Навпаки, у дівчат виявлено емпатію до однолітків, а у хлопців – симпатію [27; 48].

У дослідженні М. Бутовської встановлено, що поведінка дівчат вирізняється великою схильністю до емоційної емпатії та великою концентрацією уваги на оточуючих [19].

Тож можна сказати, що здатність до співчуття розвивається у всіх дітей, але у деяких вона проявляється більшою мірою, ніж у інших.

І це, на нашу думку, пов'язано з тим, що молодші школярі більше співчують тим, хто потрапив у знайому ситуацію.

У наукових дослідженнях Г. Кудіної помічається цікава річ - спостереження, а саме: «молодших школярів не цікавить малозрозумілий внутрішній світ іншої людини, вони зосереджені на вчинках і вчинках інших людей» [47, с. 56].

У свідомості учня вибудовується образ іншого, який характеризується цілісністю, нерозмежуванням особистих і ділових якостей, ситуативною спрямованістю, нестійкістю, наслідуванням оцінок. У молодших школярів також може спостерігатися нестійкість емпатійних переживань, що проявляється в нестійкому ставленні до одних і тих же предметів, подій, явищ.

Діти молодшого шкільного віку також схильні до анімізму - вони приписують тваринам, рослинам і неживим предметам здатність відчувати себе людиною. Знайомлячись з переживаннями і вчинками людей, молодші школярі схильні відносити їх до всього навколишнього світу [64].

Як відомо, пережиті дитиною емоції і почуття трансформуються і перетікають на внутрішній рівень від зовнішніх впливів, побачених ситуацій і особистих дій. У цьому сенсі ми поділяємо точку зору А. Петровського, який розглядав емпатію як повноцінну форму діяльності. Проте встановлюючи зв'язок становлення і розвитку особистості з різними формами діяльності дитини, А. Петровський підкреслює, що в процесі розвитку особистість формує і розкриває свою природу, привласнює і створює предмети культури [55].

При цьому нам здається важливим розширити коло таких явищ і виховних умов, які викликали б у молодших школярів спільні переживання та переживання співчуття та допомоги.

Під досвідом, на думку Л. Виготського, який описує молодшого школяра, слід розуміти внутрішнє ставлення дитини до дійсності. Розвиваючи свої ідеї в цьому контексті, він пише: ми маємо справу з початком зародження такої структури досвіду, коли дитина починає розуміти, «що означає бути «щасливим»,

«я сумним», «Я злий», «Я добрий», «Я злий» означає «, тобто має змістовну орієнтацію у власних переживаннях [28, с. 279].

Емоційні тригери таких проявів дитини можуть бути як зовнішніми, що виходять від дорослого, так і внутрішніми (переживання результатів емоційних взаємодій).

Здатність відчувати і розуміти стан іншого через усвідомлення власних переживань можна вважати емоційною чутливістю, особливістю якої є відображення діалектичної єдності емоційного і раціонального у свідомості особистості (Б. Братусь, Л. Виготський, Д Запорожець, С. Рубінштейн, Е. Фромм та ін.) емоційність як суб'єктивне переживання виконує рефлексивно-оціночну мотиваційну функцію, активізує свідомість.

Отже, емоційна чутливість проявляється в легкості, швидкості та гнучкості поведінки старшокласника, який реагує на різноманітні впливи та емоційні прояви оточуючих.

Щоб запобігти прагматичному, егоїстичному, агресивному ставленню підростаючого покоління до однолітків і дорослих, на всіх етапах онтогенезу і особливо в молодшому шкільному віці слід приділяти увагу не тільки формуванню пізнавальних здібностей, сфері діяльності дітей, а також систематично займатися розвитком своєї емоційної сфери, емпатійних стосунків, моральної свідомості. Проаналізуємо психічні та особистісні новоутворення цього вікового періоду з точки зору їх внеску в розвиток механізмів емпатії, що визначають її вищі форми.

На початку молодшого шкільного віку внаслідок розвитку в інтелектуальній сфері дитина вчиться розрізняти світ уявний, фантастичний і реальний. У 7-8 років егоцентризм психіки дитини практично зникає. Орієнтація молодшого школяра на навколишній світ сприяє розвитку в нього процесів децентрації - здатності рахуватися з думкою інших людей, а також соціальних рефлексій - дивитися на себе з боку. У молодших школярів також розвивається особистісна рефлексія. Він здатний усвідомлювати свої дії, пов'язувати свою поведінку з її наслідками для інших.

Зі вступом дитини до школи її самосвідомість набуває певного рівня розвитку. Учень починає самовизначатися як суб'єкт навчальної діяльності, формується Я-образ - результат усвідомлення внутрішньої сутності людини, що дозволяє відрізнити від інших людей не тільки за зовнішніми ознаками (поведінка), як у дошкільному віці. віком, а й внутрішніми (мотивами, поведінкою, рисами характеру). Молодші школярі оволодівають навичками орієнтації у внутрішньому світі [9].

На основі оцінок і характеристик дорослих він спочатку формує образ себе як учня - дисциплінованого, успішного, старанного чи ні. Розвиток довільності психічних процесів, особливо рефлексії та децентрації у молодших школярів на фоні їх високої емоційності дозволяє вважати цей віковий період сензитивним для розвитку емпатії і особливо усвідомленої ефективною емпатії. Підтвердимо своє припущення поглибленим аналізом особливостей психічного та особистісного розвитку в молодшому шкільному віці.

У молодшому шкільному віці розвиваються не тільки психологічні новоутворення, які безпосередньо пов'язані з навчальною діяльністю (довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організовувати навчальну діяльність), а й ті, що визначаються соціальною взаємодією, - рефлексорні процеси, внутрішня позиція в в якому відображається новий рівень самосвідомості дитини.

Рефлексія допомагає учневі конкретизувати уявлення про себе, усвідомити власні дії, психічні стани, узгодити свою поведінку з уявленням про себе, осмислити власні дії. Внутрішня позиція старшокласника виражається в усвідомленні свого ставлення до себе, оточуючих людей і світу.

Такі новоутворення дозволяють вченим вважати, що цей період онтогенезу є чутливим до психолого-педагогічного впливу на дитину.

Г. Абрамова, Л. Воробйова, Т. Гаврилова, Н. Каліна, І. Коган зазначають, що готовність молодших школярів відповідати очікуванням інших, здатність будувати власну поведінку відповідно до моделей, а також сформованість

власних очікувань щодо поведінки інші. інші люди визначають чутливість дітей цього віку до розвитку емпатійних навичок.

Цьому сприяють багато змін у психічному та особистісному розвитку школяра, вікові новоутворення, що виникли в нього. Таких нововведень декілька, і всі вони є наслідком якісної особливості соціальної позиції учня як студента, провідною діяльністю якого є цілеспрямована та колективно організована (у групі дітей) навчальна діяльність. У результаті, по-перше, у дитини формується нове пізнавальне ставлення до дійсності, яке в майбутньому готує перехід до більш складних «теоретичних» форм мислення. Внутрішні операції починають розділяти на спеціалізовані підпроцеси, такі як встановлення цілей, планування та прогнозування. Антиципація проявляється не тільки як внутрішня активність, що регулює зовнішню, а й як очікування, що регулює внутрішню, розумову діяльність [39].

По-друге, у дітей формується новий рівень афективно-необхідної сфери, завдяки якому вони діють уже не прямо, а довільно, керуються свідомо поставленими цілями і моральними почуттями, соціальними схемами дій. Д. Б. Ельконін і його послідовники вважають, що поява моментів довільності в поведінці є основним показником зародження внутрішнього життя дитини, основним розвитком якої є усвідомлення і прийняття свого внутрішнього положення.

На початкових етапах формування внутрішнього життя дитини розвивається здатність самостійно планувати майбутні дії, пізніше – самоаналіз та оцінка власної поведінки, нарешті – елементи особистісно-моральної рефлексії.

Суб'єктність молодшого школяра виявляється в усвідомленні та прийнятті внутрішньої ситуації. Здатність дитини до довільної самореалізації своїх внутрішніх психічних переживань, уміння керувати власною розумовою діяльністю є основним суб'єктивним новоутворенням молодшого шкільного віку.

По-третє, в молодшому шкільному віці (особливо 9-10 років) інтенсивно відбувається процес розвитку соціальної спрямованості учнів, що значно розширює соціальні контури сприйманої ними життєвої дійсності, а також готує

важливі зміни. в собі. - обізнаність. Спілкування зі зростаючою групою однолітків спонукає дитину до утвердження своєї позиції в своєму колі шляхом засвоєння загальних вимог, орієнтації на громадську думку однокласників.

У третьому-четвертому класі починає різко зростати потреба у визнанні та схваленні з боку однолітків. Залежність від ставлення та оцінки дорослих змінює залежність від думки однолітків. Швидко розширюється сфера соціальних контактів молодших школярів, що неминуче позначається на їх первинному «Я-образі».

У сприятливих умовах розвитку («нормальна лінія розвитку» за Е. Еріксоном) у початковій школі формуються такі важливі особистісні утворення, як почуття соціально-психологічної компетентності. При несприятливому розвитку - відчуття соціальної та психологічної неповноцінності, некомпетентності.

Як ми вже зазначали, до кінця молодшого шкільного віку егоцентризм дитини зникає, а підліткова «егоцентрична домінанта» (інтерес до власної особистості) ще не виникає, що є особливо сприятливим періодом для розвитку процесів децентрації у дітей. цей вік. . Білоруська дослідниця Л. Абрамова [2]

також вважає, що новоутворення молодших школярів завершує розвиток їх здатності до узгодження точок зору при формуванні змістовної та міжособистісної рефлексії.

По-четверте, дослідження розвитку моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці, проведене українським психологом Р. В. Павелківим, виявило, що вони починають функціонувати як цілісний конструкт, у якому когнітивні та ціннісні структури доповнюються емоційними елементами. , що виявляється в здатності дітей проникати в емоційні стани учасників морального конфлікту, відстежувати динаміку зміни настрою людей, прогнозувати його вплив на систему взаємин, включаючи чуттєві причини в оцінку подій. , щоб вказати на їхні реальні чи можливі переживання [57, с. 31]. Автор вважає, що молодший шкільний вік є сензитивним періодом для розвитку моральної свідомості та самосвідомості.

По-п'яте, антиципація робить великий крок у своєму розвитку в молодшому шкільному віці [18].

Таким чином, завдяки змінам у пізнавальній сфері молодших школярів якісно підвищується їхня самосвідомість, соціальна компетентність та соціальне пізнання. Як уже зазначалося, у них починають розвиватися особистісна та моральна рефлексія, процеси децентрації та антиципації, які забезпечують розвиток вищих форм емпатії.

Інтеграція первинних уявлень про екзистенційні категорії в моральній свідомості молодших школярів у свідомість людського життя як найвищої цінності сприяє розвитку в цьому віці особливо цілісних, гуманістично спрямованих форм емпатії [49].

На закінчення відзначимо, що авторський порівняльний аналіз онтогенетичного розвитку емпатії показав, що молодші школярі, порівняно з іншими віковими групами, найчастіше демонструють ефективні форми емпатії. Оскільки в подальшому онтогенезі частота таких емпатійних реакцій значно знижується, очевидно, що в умовах спонтанного розвитку (без соціально-виховних впливів) у переважної більшості школярів не інтерналізується ефективне емпатійне ставлення. У зв'язку з цим необхідно створити відповідні умови для усвідомленого і позаситуативного емпатійного реагування і його трансформації в емпатичні риси особистості. Іншими словами, учень початкової школи готовий стати суб'єктом емпатійних стосунків з іншим.

Враховуючи все вищевикладене, робимо висновок, що молодший шкільний вік є найбільш сприятливим для розвитку вищих форм емпатії, яка проявляється в усвідомлених, ефективних консонусних емпатійних стосунках.

Враховуючи сензитивність молодшого шкільного віку до розвитку емпатії, ми провели експериментальне дослідження особливостей емпатійних стосунків у цьому віці [65; 76], яка була детально описана в другій частині кваліфікаційної роботи та обґрунтована організаційно-педагогічні умови розвитку вищого рівня емпатії у молодших школярів.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити наступне:

1. Характерними рисами молодшого школяра є: емоційність, велика вразливість, підвищена сприйнятливність, надзвичайна чутливість до навколишньої дійсності, імпульсивність, чутливість до емоційно насичених образів у мистецтві, що сприяє формуванню досвіду емпатійного співпереживання у особистість учня.

2. Емпатичні почуття мають індивідуальні особливості і відображають ту сферу морального розвитку молодших школярів, яка тісно пов'язана з характером взаємин з оточуючими, а також з особливостями перебування в шкільному колективі. Молодший школяр вчиться розуміти власні емоції, а також емоційний стан оточуючих.

3. Здатність до емпатії є результатом навчання, соціалізації та диференційованої соціальної взаємодії. Емпатична сфера розвивається і змінюється залежно від ситуації, особистого досвіду, людей, з якими пов'язаний молодший школяр.

4. Слід враховувати основні критерії сформованості емпатії у молодших школярів:

- емоційно-соціальна спрямованість власної поведінки;
- розпізнавання та прояв інтересу до емоційного стану інших;
- адекватно реагувати на емоційний стан інших;
- прояв сильної підтримки інших.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

2.1 Огляд традиційних психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення емпатії

Діагностика емпатійної сфери дітей молодшого шкільного віку суттєво не відрізняється від загальної дитячої психодіагностики, тому для виконання експериментальної роботи ми обрали методи та прийоми, які відповідають цілям і завданням кваліфікаційного дослідження: спостереження, бесіда, обговорення, анкетування, індивідуальні та групові опитування форми психодіагностичної взаємодії.

Метою констатувального експерименту було визначити рівень розвитку емпатії у молодших школярів.

Для цього ми використовували методи діагностики, спрямовані на вивчення емоцій і почуттів: «Розуміння емоційних станів людей, зображених на картині» (Р. Урунтаєва, Ю. Афонькиной), «Емоційні прояви дітей» Н. Глоби, «Емпатія до ровесника» Є. Васильєва.

Опис процедури використання діагностичної методики «Розуміння емоційних станів людей, зображених на малюнку» Г. Урунтаєва, Ю.А. Афонкіна за вивчення сформованості у старшокласників розуміння емоційних станів інших людей.

Методика включала спеціальні проєктивно-діагностичні завдання, крім того, методом дослідження даного компонента емпатії було спостереження за емоційними проявами молодших школярів у процесі поліхудожньої діяльності та в процесі бесіди-дискусії з такими критеріями оцінювання: виокремлення записані емоції, розпізнавання інтонацій у мові та музиці, розуміння пантоміми, жестів, виразних рухів, етичних норм мовлення та поведінки.

Діагностичне завдання №1 проводилось з кожним учасником індивідуально, у формі бесіди. Молодшим школярам ми демонстрували зображення героїв з

яскраво вираженими емоціями (радість, страх, гнів, сум). Під час розмови учасників просили описати картину та надавали пояснювальні запитання: «Кого ви бачите на малюнку?», «Що робить герой?», «Як ви думаєте, що він зараз відчуває?», «А як ви це здогадуєтеся?».

Це завдання допомогло нам визначити сформованість емоційних уявлень молодших школярів.

Завдання № 2 також проводилась індивідуально, у формі бесіди. Молодшим школярам ми демонстрували малюнки з розповідями, при цьому запитували: «Чим зайняті діти?», «Як вони виконують роботу (дружно і дружно, лаються, не звертають увагу один на одного тощо)?», «Як зрозуміти - кому з них зараз добре, а кому ні?»

Це завдання допомогло визначити рівень емоційної чутливості молодших школярів.

Критеріями рівня розуміння емоційних станів людей на картині ми визначили:

- початковий – відмова від відповіді або неправильна відповідь (менше 9 балів),
- середній – відповіді неповні, розрізнені (9-14 балів),
- високий – відповіді повні та правильні, відповідають поставленим питанням (14-18 балів).

При обробці результатів ми підраховували кількість правильних відповідей окремо для кожного завдання і для представленого малюнка (0, 1 або 2 бали) і тим самим визначали, чи можуть молодші школярі розуміти емоційні стани дорослих і однолітків, кого вони розуміють краще - дорослого чи однолітка, при цьому визначте співвідношення цих показників залежно від віку дітей.

Дані записувалися в діагностичні картки для кожного учасника експерименту.

Опис процедури використання діагностичної методики Н. Глоб «Емоційні прояви дітей».

Ця методика складалася з дев'яти картинних модулів, які зображують ситуації з повсякденного життя молодших школярів. Описуючи ситуації в малюнках, молодші школярі висловлювали відгуки про досвід інших. Спостерігаючи за відповідями, ми керувалися наступними критеріями оцінки: визначення почуттів і переживань інших; емпатія на основі ідентифікації; вираження співчуття.

Для визначення «емоційного прояву дітей» використовували вісім ситуацій, що складають основну серію. Ми запропонували один комплект, де дитячі герої хлопчики, для хлопчиків, а інший, де дитячі герої дівчатка, для дівчаток. Був показаний малюнок (зображено кілька персонажів, один з яких (дитина) опинився в невідповідному становищі, переживаючи з цього приводу неприємні переживання, риси обличчя та міміка присутні лише на зображеннях «страждаючих» дітей і дорослих) вербально. прокоментував третій людина, яка описує ситуацію та емоційний стан «страждання» персонажа, тим самим викликаючи відповідь на його нещастя. Ми запропонували учаснику дослідження висловити почуття дитячого героя, який спостерігає за нещастям іншого.

Дослідження проводилося індивідуально, і ми пояснювали кожному учаснику: «Я покажу тобі малюнки і скажу, що на них намальовано. Але, будь ласка, закінчіть історії і скажіть, що відчують хлопці».

Так, під час перегляду малюнків молодші школярі вигадували кінцівки незакінчених оповідань. Після опису кожної ситуації ми запитували:

- «Що відчуває герой? (називається ім'я і на малюнку зображений персонаж, який спостерігає за нещастям іншого, риси обличчя і вираз обличчя якого відсутні на малюнку), як ви думаєте, чому?».

Потім, перш ніж відповідати на запитання за картинками, на яких кілька дітей спостерігали нещасний випадок однолітка (ситуації 1, 8), ми запропонували учаснику дослідження вибрати одного з дитячих персонажів і розповісти про нього.

Відповіді молодших школярів записували та заносили в діагностичні картки, де кожна відповідь визначилася так:

- низький («не визначено») – відповідь «не знаю» або твердження, яке не має обґрунтування.
- середній («мало емпатійний»), який відображає слабкі переживання з приводу нещастя об'єкта емпатії, почуття протилежного знаку, егоїстичні негативні почуття, не пов'язані з розділенням почуттів Іншого, відмова від співчуття та дієвої допомоги; а також «дієвий» відбір на користь себе чи відбір на користь об'єкта за ознакою мотиву, не пов'язані з проявом емпатії (норми егоїстичного ставлення, дружніх стосунків тощо). Крім того, ми включили відповіді, які підтверджують відсутність чіткого пояснення та вирішення ситуації в цій категорії.
- високий («емпатійний»), що вказує на подібні переживання та емоційні стани з тими, що спостерігаються (смуток, біль, образа, страх тощо) та/або вчинення дій на користь суб'єкта емпатії, за умови акцентування на внутрішні процеси і стан, зовнішні ознаки чужого нещастя, вираження його емоцій, бажання допомоги чи вираження жалю.

Крім того, до цієї категорії входять відповіді, що відображають наявність кількох переживань / мотивів вибору на користь іншого, одним з яких є емпатія; а також висловлювання, що вказують на переживання «емпатійного гніву» (по відношенню до «кривдника» об'єкта емпатії) і провини (за чуже нещастя).

Розподіл за групами був наступним: якщо кількість відповідей учасників становить більше половини від загальної кількості відповідей (тобто 5 і більше), то вони належать до групи «емпатичних» (з переважанням відповідей, що вказують на наявність співчуття); «низька емпатія» (з переважанням відповідей, що свідчать про слабкий прояв емпатії); «невизначений» (у якому не виявлено переважання того чи іншого типу відповіді).

Опис процедури використання діагностики Є. Васильєва «Емпатія до однолітків»

Метою його використання було детальне вивчення прояву емпатії в дитячому колективі.

В індивідуальній бесіді ми попросили молодших школярів спрогнозувати свою поведінку в десяти проблемних ситуаціях. У завдання входили життєві ситуації, в яких можливий прояв емпатії до однолітка.

Під час розмови ми ставили з'єднувальні запитання, повторювали умови, якщо учасник відволікався чи мав проблеми з відповіддю. Ми підготували багато проблемних ситуацій окремо - для хлопчиків і для дівчат, що полегшує сприйняття і розуміння умов завдання.

Завдання були розподілені на 5 підгруп, у яких йшлося про вияв емпатії до однолітка:

- надання допомоги іншому (1 блок ситуацій);
- придушення особистих інтересів (2 блоки ситуацій);
- прояв співчуття до товариша, який порушив будь-яку норму поведінки чи вказівку дорослого (3 блок ситуацій);
- висловлення співчуття (блок із 4 ситуацій);
- допомога ровеснику у складній життєвій ситуації (5 блоків ситуацій)

Ми аналізували відповіді учасників дослідження та записували їх у діагностичні картки.

2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Як системне утворення емпатія є водночас елементом складнішої системи «люди-предмети-природа», яка в свою чергу включає підсистеми: «людина-людина», «людина-об'єкт», «людина-природа». У цих системах емпатія реалізується у формі стосунків і виявляється у взаємодії, спілкуванні, судженнях, діях і були предметом нашого дослідження.

З метою визначення рівня розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку нами був проведений констатуючий експеримент, під час якого необхідно було вирішити наступні завдання:

1) визначити критерії та показники сформованості емоційного інтелекту у дітей молодшого шкільного віку;

2) запропонувати методику діагностики рівня розвитку емпатії у дітей шкільного віку;

3) дослідити рівень розвитку емпатії студентів на основі виконання комплексних діагностичних завдань.

Емпіричне дослідження рівня розвитку емпатії у молодших школярів було проведено на базі Ізмаїльської гімназії № 10 з початковою школою у м. Ізмаїл. У дослідженні взяли участь 50 учнів початкової школи (25 учнів 2 класу та 25 учнів 4 класу).

Аналізуючи результати діагностичного обстеження, ми отримали дані, які дозволили визначити рівень розвитку емпатії у молодших школярів.

Діагностична методика № 1 (розуміння емоційних станів зображених на малюнку) показало, що молодші школярі (50 % респондентів) важко розуміють та вербально визначають емоційні стани інших осіб. Крім того, цікавим виявилось те, що молодші школярі краще за дітей розуміють емоційний стан дорослих. Також була відмова від спілкування та словесного визначення почуттів людей: «Не знаю». Таких учасників експерименту ми віднесли до початкового рівня (42 % респондентів (2 клас)).

У молодших школярів, які змогли повніше описати емоційний контекст дій, зображених на малюнку (наприклад, Кирило П.: «веселиться і стрибає»; Олена А.: «плаче, сумує»), ми визначили середній рівень розвитку цього компонента, оскільки вони здатні розпізнавати міміку, жести та основні емоційні стани: радість, гнів, смуток, сум (Паша К. «її обличчя змінилося – вона починає сумувати», Катя Б.: «якщо брови рухаються біля носа, значить ти злий», Злата К.: «сумно, не до сміху»). У той же час вони соромилися сприймати і відзначати більш тонкі емоційні нюанси (розпач, жаль і т.д.) - 24% учасників.

Найчастіше розуміння емоційних станів на цьому рівні зафіксовано у другокласників.

Розпізнавання емоційних станів дорослих і однолітків, які передаються мімікою і жестами, а також розуміння і прийняття їх є у 19 % дітей 10-11 років (4 клас). Юра П.: «він сумний тому, що з ним ніхто не дружить і він ні з ким»,

Вероніка С. «Коли мені сумно, я теж сиджу і плачу»; Настя С.: «Він сумний. Коли бачиш таку людину, тобі теж стає сумно».

До цієї групи ми віднесли високий рівень розвитку емпатійних здібностей.

Аналізуючи відповіді молодших школярів усіх вікових груп, ми виявили, що діти 7-8 років (другокласники) мало і поверхово знають емоції і орієнтуються переважно на яскраві зовнішні ознаки. Але в міру дорослішання, спілкування з навколишнім світом і людьми, збагачення їх емоційної сфери і наповнення палітри почуттів і відчуттів новими емоційно-чуттєвими фарбами, вони починають краще орієнтуватися в емоційних мотивах поведінки і ситуаціях, що виникають під час взаємодії. Дані опитування представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Показники емоційних станів

(за методикою Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної)

Рівні розвитку емпатії	Учні 8-9 років (%)	Учні 10-11 років (%)
Початковий рівень	50	42
Середній рівень	24	30
Високий рівень	26	28

Зобразимо результати дослідження у вигляді гістограми (рис. 2.1).

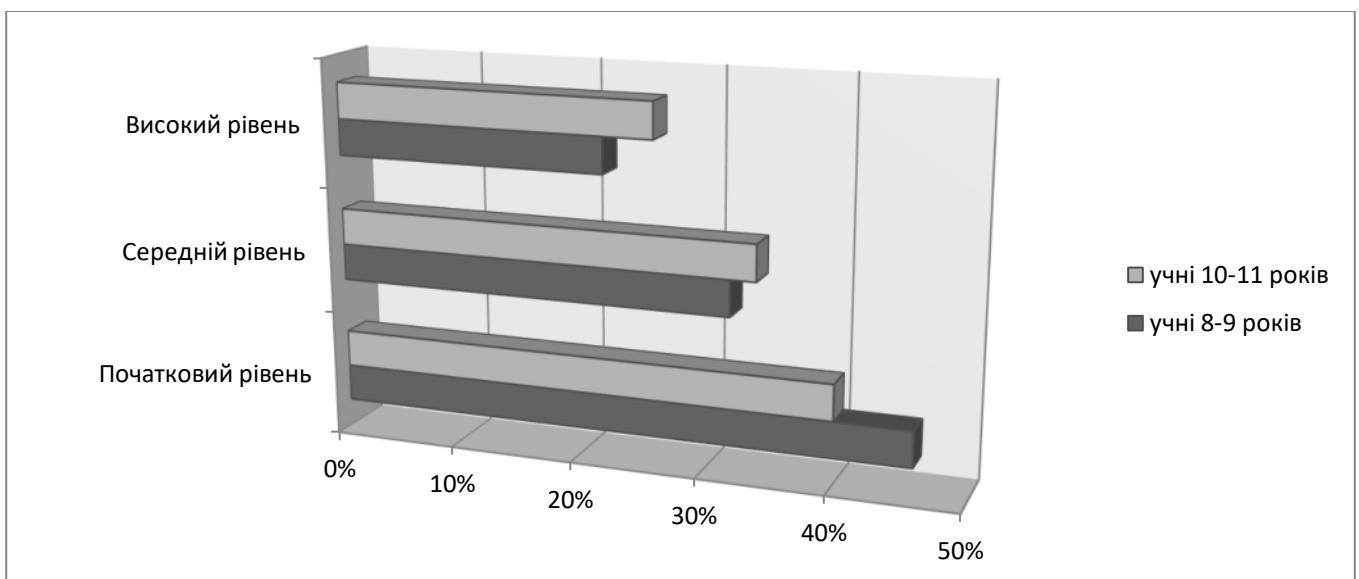

Рис. 2.1 Показники рівнів емпатії(за методикою Г. Урунтаєвої, Ю. Афонькіної)

За даними діагностичного дослідження № 2 (емоційні прояви дітей) ми змогли констатувати той факт, що молодші школярі відчують і розпізнають емоційні стани інших не тільки за зовнішніми проявами, а й помічають зміни в настрої. Між тим, ми помітили різне ставлення молодших школярів до емоцій, почуттів і переживань інших.

Так, наприклад, відповідь Андрія Ч. а Артем К. зарахував до «неемпатійних» представників: «Ну чого його вчитель лає? Він сам винен, що не вивчив урок»; «Якщо подумати, я падала... скільки разів я падала... і нічого...» або Катя Б.: «нехай вона плаче, вона, напевно, не давала хлопцям грати, тому перестань і подумай».

До «емпатійних» представників ми віднесли відповіді, зміст яких включає ідентифікацію, опис почуттів та емоційного стану, пов'язаного з цим: Катя Ч. він повинен вибачитися.» Света К.: «Мені шкода хлопця, тому що вчителька його лаяла», Вадим Т. «Мені здається, йому сумно, тому що його друг вдарив його». А також прояснення емоцій і переживань героїв, перенесення і проектування ситуації на себе особисто: Слава Р.: «Мені його було шкода, тому що він отримав двійника. Я відчуваю, що він зараз хворий. Зі мною теж сталося»; Віталій З.: «він дуже злякався і злякався, коли розлив суп. Він думає, що над ним будуть чимало глузувати. Я б теж засмутився»; Валера Т. «здивований і дуже засмучений, тому що його сестра хвора».

Отримані результати були зведені в таблицю, з якої видно, що кількість емпатичних відповідей учасників обох вибірок дослідження становить близько 2/3 від загальної кількості учнів молодших класів. Це свідчить про те, що більшість молодших школярів здатні проявляти емпатію в «шкільних» і «позашкільних» ситуаціях.

Розкривши суть відповідей молодших школярів на поставлені запитання, можна сказати, що емпатійна чутливість у «шкільних» і «позашкільних» ситуаціях учасників експерименту в основному спрямована на зовнішні ознаки дискомфорту. Об'єкта співпереживання («він дуже плакав», «розбив собі коліно»).

У деяких випадках молодші школярі висловлювали емоційне ставлення (жалість) до об'єкта емпатії («шкода цього Костю») з бажанням і готовністю допомогти, підтримати словом і вчинком. («спробуй правильно пояснити», «він хотів його погладити і заспокоїти», «Каті треба допомогти»).

Таблиця 2.2

Показники емоційних проявів

Рівні розвитку емоційних проявів (емпатії)	Учні 8-9 років (%)	Учні 10-11 років (%)
Початковий рівень	46	40
Середній рівень	32	34
Високий рівень	22	26

Зобразимо результати дослідження у вигляді гістограми (рис. 2.2).

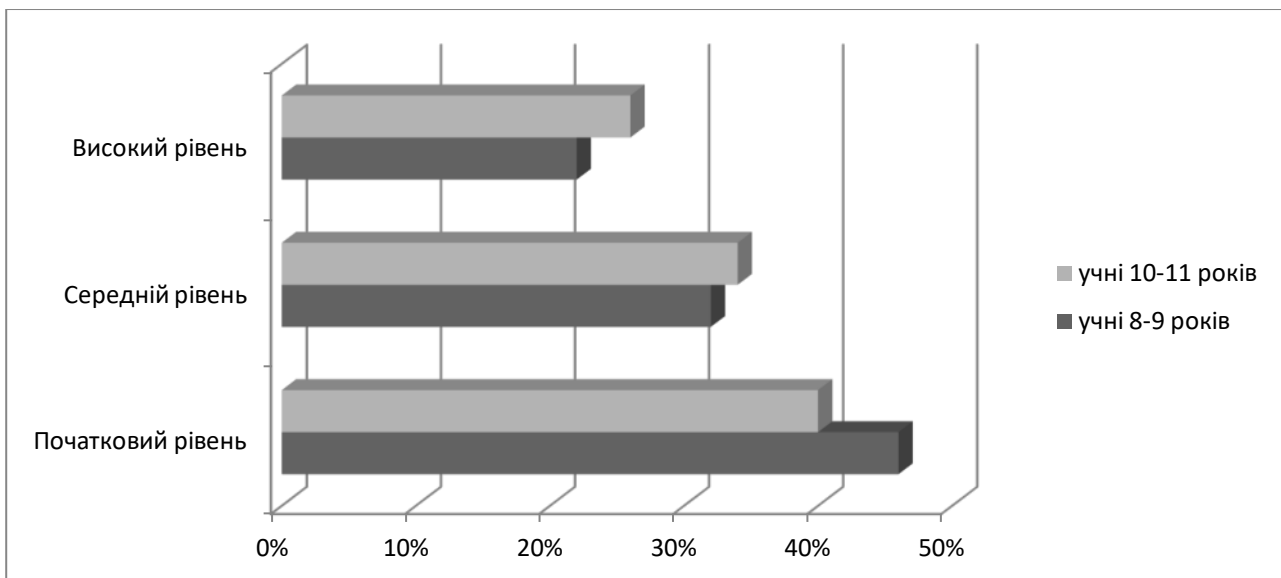

Рис. 2.2 Показники емоційних проявів (емпатії)

Далі ми проаналізували відповіді учнів молодших класів на кожну із наведених ситуацій діагностичного обстеження №. 3 (прояв емпатії до однолітка), за допомогою якого ми визначаємо наявність чи відсутність емпатії до однолітка в ситуації його потенційної поведінки.

Дані щодо відповідей учасників для 1-ї підгрупи ситуацій представлені таким чином: 46 % (середнє арифметичне для двох груп) молодших школярів здатні

передбачити особистісний прояв співчуття та допомоги однолітку. У ситуаціях обмеження особистих інтересів: 35% (середнє арифметичне для двох груп) молодших школярів були готові виявляти прихильність і ділитися предметами та речами особистого характеру. Негативний емоційний компонент становив більшість відповідей молодших школярів у ситуації №. 8. Лише 12% учасників висловили симпатію до однолітка. Дехто зайняв осудливу позицію, а багато хто виявив жорстокість. Співпереживання щасливим і приємним емоціям однолітка (ровесника) спостерігалось лише у 21% молодших школярів. З цього випливає, що молодшим школярам важко проявити співчуття.

Таблиця 2.3

Показники провів емпатії до однолітків

Учні 8-9 років		Учні 10-11 років	
Виявляють емпатію до однолітків	Не виявляють емпатію до однолітків	Виявляють емпатію до однолітків	Не виявляють емпатію до однолітків
Надання або ненадання допомоги іншому			
17	8	20	5
Обмеження особистих інтересів молодшого школяра			
21	4	15	10
Прояв співчуття до однолітка, який порушив норму поведінки			
14	11	10	15
Прояв спів радості			
5	20	8	17
Надання допомоги однолітку при ускладненнях			
14	11	16	9
Узагальнені показники по всіх ситуаціях			
14,2	10,8	13,8	11,2

На основі отриманих загальних середньоарифметичних даних для обох груп ми виявили, що 55 % учнів молодших класів схильні проявляти емпатію та допомагати однолітку в ситуації прогнозування.

Результати діагностичних досліджень показали, що молодші школярі не завжди правильно розуміють і позначають свої емоції та почуття; при розумінні та маркуванні емоційних станів інших вони орієнтуються на зовнішні ознаки; прояв співучасті та прихильності викликає певні проблеми.

Найбільше позитивних відгуків ми отримали на ситуації, які щодня трапляються в житті молодших школярів і на які найчастіше звертає увагу вчитель. Найменше відповідей отримали ситуації, на які вчителі та батьки не звертали особливої уваги (наприклад, висловлення співчуття).

Результати відповідей молодших школярів дають змогу формувати у них емпатійні якості, а також здатність аналізувати різні ситуації та давати відповіді, спираючись на свою думку.

Молодші школярі, як правило, ще не вміють виражати свої емоції та почуття, не вміють просити та пропонувати допомогу. Їм ще важко зрозуміти, що однолітку можна не тільки співчувати і співчувати, а й радіти за нього, тобто виявляти співчуття.

Діагностичні обстеження показали, що у молодших школярів ще недостатньо сформоване розуміння свого емоційного контексту поведінки, а також емоційних тригерів поведінки інших; також як прояви емпатійних переживань як складних соціальних почуттів.

РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНОСТІ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

3.1 Впровадження системи форм і методів розвитку емпатії в молодшому шкільному віці у навчально-виховному процесі початкової школи

Важливою рисою зрілого громадянського суспільства є його гуманність, яку його носії — члени цього суспільства — постійно реалізують через своє ставлення один до одного, до більших груп людей, до навколишнього природного середовища. Повна гуманізація життя пов'язана насамперед з удосконаленням міжособистісних стосунків. У цьому контексті особливого значення набуває проблема розвитку та виховання емоційної сфери особистості.

Найвищі почуття, особливо моральні, які властиві високорозвиненій в духовному сенсі людині, надихають її на великі вчинки і благородні вчинки, які не даються дитині від народження. Їх формують батьки, родина, навчальний заклад, суспільство.

Робота з родинами учнів є одним із важливих елементів виховної діяльності педагогів. Не можна забувати, що у кожній сім'ї є свої інтереси та можливості, у неї є норми, правила тощо. це може бути прийнятним для однієї сім'ї, зовсім невідповідним для іншої. Потрібно намагатися надати батькам право самим вирішувати, яка участь у роботі для них краща. Необхідно зробити так, щоб дорослі розуміли, що будь-яка допомога корисна і цінна. Форми роботи та діяльності з батьками можуть залучати різну кількість батьків: бо загальноосвітня школа, що проводиться в середній школі, старшій школі або молодшій школі; вони охоплюють уроки на паралелі або у формі загальнокласного навчання. На цих заняттях можна знайти місце для підготовки батьків до емоційного розвитку дитини в сім'ї, особливо до виховання емпатії. Перед педагогами стоїть завдання актуалізувати питання емоційного розвитку дитини в сім'ї, розширити знання батьків, запропонувати шляхи і засоби такої роботи в сім'ї.

Найбільш природно питання емоційного розвитку дітей включити в розділ, присвячений виховній діяльності сім'ї. Форми підготовки батьків до виховання у дітей милосердя до однолітків, старших, хворих тощо. бесіди, семінари, обмін досвідом, диспути, дискусії за положеннями змісту освіти.

У системі виховання бесіда вважається однією з найефективніших форм. Діалог педагога з батьками, зворотній зв'язок учасників занять сприяють швидшому пошуку ефективних методів виховання та розвитку у дитини емпатії до людей загалом і до однолітків зокрема.

Основними частинами бесіди є: вступ до теми, постановка проблеми, основна частина, висновок бесіди та підсумок.

Важливим джерелом накопичення моральних знань є ознайомлення молодших школярів з навколишнім середовищем: з туризмом, походами по місту, з виробництвом. Екскурсії з дітьми молодшого шкільного віку проводяться протягом усього навчального року і мають різні цілі. Для,

Щоб екскурсія була морально повноцінною, вчитель створює певний емоційний настрій у колективі, розподіляє завдання між молодшими школярами. Що необхідно зробити під час підготовки до екскурсії та під час її проведення. Екскурсії в природу є своєрідною школою морального виховання. Такі подорожі дають змогу вчителю виховувати в учнів почуття господаря своєї Батьківщини, дбайливе ставлення до її природи, любов до тварин і рослин. Знання школярів про емпатію та її форми, набуті на уроках, а також власні життєві спостереження та досвід часто бувають різними і неповними. Тому необхідна спеціальна робота, пов'язана з узагальненням набутих знань, поділом їх на позитивні та негативні, пошуком ефективних типів поведінки в ситуаціях, коли потрібна підтримка, допомога тощо. Форми роботи різні: це може бути розповідь учителя, етична бесіда тощо.

Етичні бесіди сприяють засвоєнню моральних знань, розвитку у молодших школярів етичних уявлень і понять, виховують інтерес до моральних проблем, бажання оцінювати моральну діяльність, розвивають здатність до співпереживання. Основна мета етичної бесіди — допомогти учням розібратися в

складних моральних питаннях, сформувавши тверду моральну позицію, допомогти кожному учневі засвоїти особистий моральний досвід поведінки, виховати вміння формувати моральні погляди, підвищити рівень співчуття. У процесі етичних дискусій необхідно, щоб самі учні брали активну участь в обговоренні моральних проблем, ситуацій, що вимагають прояву емпатії, приходили до певних висновків, правильних вчинків, відстоювали свою думку і переконували своїх товаришів. Етична бесіда базується на аналізі та обговоренні конкретних фактів і подій із повсякденного життя, прикладів із художньої літератури та фільмів. Особливістю проведення етичних бесід у початкових класах є те, що вони можуть включати театралізацію, читання уривків з художньої літератури та декламацію. При цьому слід пам'ятати, що в етичній розмові має панувати живий обмін думками, діалог.

Такі бесіди передбачають порівняння вчинків літературних героїв із поведінкою дітей, на основі чого формуються загальні уявлення про норми й правила поведінки дітей, систему моральних цінностей, форми й способи вияву співпереживання та його значення. Підсумком бесіди є яскравий, переконливий виступ учителя, який робить висновки за результатами обговорення теми та дає практичні рекомендації дітям. В етичних дискусіях головну роль відіграє вчитель, який повинен добре володіти словом і мати добре розвинену емпатію. Найбільш вдалим і ефективним, на думку І.М. Когана, є методи формування емпатії, засновані на використанні художніх засобів (художньої літератури, театралізованих дійств тощо), які розкривають зміст внутрішнього світу іншої людини та дають модель формування власного ставлення до іншої людини. Обов'язковою умовою формування емпатії є організація групових форм міжособистісної взаємодії з подальшим аналізом і рефлексивним обговоренням почуттів і вчинків усіх учасників групи [57].

Слід також зазначити, що відповідно до «Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти» однією з головних засад виховання є народність. Забезпечує прилучення учнів до традицій і звичаїв українського народу та єдність національного і загальнолюдського народу. Одним із шляхів

реалізації принципу народності є використання усної народної творчості у моральному вихованні дітей та молоді. Добре організований

позакласна робота сприяє закріпленню та вдосконаленню досягнутого на уроках.

У процесі позакласної роботи реалізується принцип народної педагогіки – принцип творчого ставлення до навчання, тобто вибору дитиною видів діяльності з урахуванням її нахилів, нахилів і здібностей. Оскільки в центрі виховного процесу стоїть особистість, то вся позааудиторна робота повинна мати глибокий виховний потенціал. Вона має бути спрямована на формування високих моральних якостей особистості, усвідомлення дитиною свого місця та значення свого «Я» в суспільстві.

Існує широкий спектр форм позакласної роботи, що сприяє реалізації завдань (освітніх, виховних, розвиваючих):

- Конкурс, вікторина;
- Бесіда;
- Свято на певну тему;
- КВК;
- "Що? Де? Коли?";
- Екскурсія;
- Інсценізація та драматизація;

Ранки, пов'язані з народними звичаями та обрядами.

Цікавою формою роботи над народною казкою є драматизація, під час якої діти співпереживають образи своїх героїв, глибше пізнають їхнє становище, почуття.

Перед постановкою необхідно розібрати з дітьми характери героїв казки з морально-етичної сторони, що виховуватиме в дітей навички контролю, критичне ставлення до поведінки оточуючих. Важливим моментом у цій роботі є усвідомлення учнем того, що він не буде поганим героєм, а зіграє роль поганого героя. А щоб ця робота проходила з позитивними емоціями і приносила радість, має бути глядач. Пісні та народні пісні можна використовувати в будь-якій формі

позакласної роботи. По-перше, це може бути такий виховний захід, тісно пов'язаний із заняттями музикою, як конкурс на краще виконання української народної пісні.

Прислів'я та приказки, у яких втілено народну мудрість, можна використовувати в різних формах роботи (у вікторинах, конкурсах, святах). Важливо, щоб були використані їхні можливості для морального виховання. Як ми вже зазначали, бесіда є однією з найцікавіших форм позакласної роботи.

Морально-етична бесіда – це організована і цілеспрямована бесіда вихователя з вихованцями на відповідну моральну тему, яка містить запитання та відповіді [31]. Такі бесіди можна вести за змістом легенд і казок.

До тематики моральних бесід з молодшими школярами можна віднести народні прислів'я та приказки: «Хто молодшого кривдить, той сам страждає», «Добро роби – добре буде», «Хто з чужого лиха сміється – не мине». в житті". Нехай ці прислів'я стануть моральним завершенням розмови, яка повинна бути спрямована на засвоєння моральних норм і форм поведінки молодших школярів у ситуаціях, коли хтось потребує допомоги, розуміння, підтримки.

Чи можна було під час роботи в школі спостерігати, що школярі різного віку легко й природно емоційно реагують на вміло введену історію героя, яка несе певний емоційний заряд? Образна мова, стиль розповіді, в якому немає стереотипів і банальних істин, викликає у дітей відповідні емоції: моральні оцінки, співпереживання, ототожнення зі своїми властивостями особистості - «Що б я зробив?», «Яка я?»

Одним із завдань формування особистості молодшого школяра є збагачення його моральними уявленнями та поняттями. Рівень їх контролю у дітей різний, що пов'язано із загальним розвитком дитини, її життєвим досвідом. Тут важлива роль годин читання. Ми часто говоримо: «Книга — це відкриття світу». Читаючи, дитина пізнає навколишнє життя, природу, працю людей, однолітків, а іноді й невдачі. Художнє слово впливає не лише на свідомість, а й на емоції та дії дитини. Слово може надихнути дитину, викликати бажання стати кращою,

зробити щось добре, допомогти зрозуміти міжособистісні стосунки, дізнатися про норми поведінки.

Формуванню моральних уявлень і моральних переживань сприяє інформування дітей про моральні якості людини.

Першокласники повинні спочатку засвоїти поняття добра, доброзичливості, чуйності, справедливості та навчитися їх розрізняти. Ці властивості взаємопов'язані. Так, добра людина завжди буде чуйною, а справедлива і чесна людина взагалі чуйна і чуйна. Важливо навчити дитину бачити прояв моральних якостей у житті, розрізняти добро і зло, чуйність і байдужість, справедливість і несправедливість, дієву і помилкову допомогу товаришеві. Дуже важливо підбирати для читання такі тексти, які покликані виховувати у дітей доброту, чуйність, взаємодопомогу та справедливість [21; 38; 42 та ін.].

Добирати оповідання та казки так, щоб діти знали і розуміли, чому люди повинні бути уважними один до одного, рідним, друзям, з повагою і доброзичливістю ставитися до оточуючих, чому необхідно прийти на допомогу людині, коли вона цього потребує. Важливо, щоб діти розуміли, що добрі справи потрібно робити, не чекаючи похвали. Виховуючи у дітей добрі емоції, необхідно одночасно виховувати нетерпиме ставлення до полярних рис: грубості, жадібності, виховувати почуття осуду, обурення. Не менш важливо обирати розповіді, покликані виховувати у дітей любов до всього живого. Добираючи оповідання, ставте перед собою завдання залучити дітей до природи, виховати в них бажання охороняти рослинний і тваринний світ. Це завдання дуже важливе, тому що якщо він не виконає це завдання, то може статися так, що дитина, яка з дитинства звикла зневажливо ставитися до живих істот, які не вміють говорити, але здатні відчувати біль і образу, перенесе це ставлення на людей.

Години читання повинні проходити в теплій дружній атмосфері, яка спонукає до відкритості та роздумів. Таке читання вголос, що супроводжується колективними переживаннями, згуртовує хлопців, зміцнює дух товарищкості та взаєморозуміння. Вчитель початкових класів має підібрати оповідання на різні теми. Наприклад, «Про доброту і чуйність», куди увійшли оповідання та есе, в

яких йдеться про те, як важливо думати про інших, щоб зрозуміти їхні почуття та переживання. Водночас у цих творах треба наводити приклади людської байдужості й хвалькуватої доброзичливості. Негативні приклади дають можливість педагогу звернути увагу дітей на прояви черствості, егоїзму та неувважності до оточуючих [18; 35; 48 та ін.].

Або тема, наприклад, «Про товаришування і дружбу» - діти дізнаються, що справжня дружба ґрунтується на спільності інтересів, взаємній симпатії та повазі, готовності допомогти товаришеві. Важливо, щоб учитель попередив школярів про те, як часто дружбі заважають хлопці, які не вміють бути слухняними, уважними і чуйними. Також можна вибрати оповідання на тему «любов до всього живого», в яких йдеться про ставлення людини до природи. Ці історії вчать школярів любити й берегти все живе.

Важливу роль відіграє емоційний стан самого вчителя. Голосом, інтонацією, мімікою вчитель має показати учням своє ставлення до позитивних і негативних героїв, передати їм ліричні, комічні та драматичні ситуації твору. Емоційні реакції вчителя передаються дітям, сприяють формуванню в учнів певного ставлення до прочитаного.

Сприйняття себе та іншої людини, сприйняття свого і свого настрою, бажань, спонукань спочатку відбувається неусвідомлено, але згодом, за допомогою мови, малюк починає усвідомлювати свої почуття та емоції та керувати ними. Але спочатку потрібно навчитися дивитися, слухати, звертати увагу на свої відчуття, тонко сприймати світ предметів і природи всіма рецепторами, а потім це чутливе, вже натреноване сприйняття природним чином поширюється на людей.

Для дітей дошкільного віку пропонується така послідовність використання об'єктів емпатії:

- а) відомі дітям тварини і птахи;
- б) цікаві предмети і особливо рухливі іграшки;
- в) рослини та природні явища;
- г) дорослі, професії яких мають характерні зовнішні ознаки.

У літературі [17; 21; 38; 51 та ін.] описані методи і прийоми розвитку творчих здібностей уяви дитини, її емоційного світу, які будуються з реального «емоційного матеріалу».

На основі розвитку творчої уяви дитини можна успішно виховувати емпатію та емпатійну поведінку – співпереживання та допомогу іншим при поєднанні діяльності дитини (сприйняття художньої літератури, ігор, малювання тощо), які опосередковують спілкування та взаємодію дорослих і дитини: співпереживання героям художнього твору, особливо казки, це комплекс почуттів, що включає такі емоції, як співчуття, осуд, гнів, здивування. Ці соціально цінні емоції ще потрібно закріпити, актуалізувати, знайти вихід і привести до результату (поведінка допомагає, прогрес) у відповідному контексті, який може і повинен створити дорослий. З усіх видів творчості для шкільного віку найбільш характерні літературна та словесна творчість.

У певній послідовності можна використовувати такі форми: творча лялькова вистава, гра-бесіда з героями, творча рольова гра за сюжетом казки.

Історія. Моральна, емоційна сторона особистості є її стрижнем, тому їй також належить провідне місце щодо гармонійного розвитку. Що таке гармонійний розвиток? Гармонія - це взаємозв'язок усіх частин цілого, їх переплетення і взаємопереходи. Сильні сторони особистості дитини, так би мовити, підтягують слабкі, піднімають їх на вищий рівень і змушують всю складну систему – людську особистість – функціонувати більш гармонійно і цілісно. Моральні уявлення і судження людей не завжди відповідають їх моральним почуттям і діям. Тому недостатньо просто знати, розуміти «своєю головою», що означає бути моральним, а також висловлюватися за моральні вчинки, треба виховувати себе і свою дитину так, щоб вона хотіла. і вміти бути цим, а те – це вже царина почуттів, переживань та емоцій.

Як розвинути в дитині чуйність, як зробити її більш доброзичливою? На це питання є загальна і однозначно правильна відповідь. Це вчить нас самих, наш приклад, моральну сторону дорослого життя і всієї навколишньої дійсності. Але як зробити цей процес цілеспрямованим?

Цей шлях лежить через художню літературу. Чому саме література, а особливо казки? Саме тому, що мистецтво і література є найбагатшим джерелом і стимулом почуттів, переживань, а особливо вищих почуттів, специфічно людських (моральних, інтелектуальних, естетичних). Казка для дитини – це не просто вигадка, фантастика, це особлива реальність, реальність світу почуттів. Казка розсуває для дитини межі звичайного життя, тільки у формі казки дитина стикається з такими складними явищами і почуттями, як життя і смерть, любов і ненависть, гнів і співчуття, зрада і зрада тощо. Форма зображення цих явищ, як ми вже говорили, особлива, чудова, доступна дитині, висота проявів, а моральний зміст залишається справжнім, «дорослим».

Тому уроки, які дає казка, – уроки на все життя і для дорослих, і для дітей. Для дітей – це незрівнянні моральні уроки, для дорослих – це уроки, на яких казка виявляє свій, для дорослих часом несподіваний вплив на дитину.

Коли діти слухають казки, вони глибоко співпереживають героям, у них є внутрішній світ підтримки, допомоги та захисту, але ці почуття швидко зникають, бо немає усвідомлення. Щоправда, як батарейка, вони наповнюють душу моральною енергією. Слухаючи та читаючи книгу, дитина стоїть перед моральним вибором. Що це означає? Дитина потрапляє в таку ситуацію, що змушена прийняти рішення, вчинити вчинок, відмовитися від будь-яких власних інтересів, пожертвувати ними заради іншого або відповідно до своїх принципів. Такими ситуаціями морального вибору сповнені казки [8; 47; 52 та ін.].

Як навчитися ставити себе на місце іншого, відчувати його настрій, почуття, хвилювання? Адже для того, щоб щось змінити та покращити, необхідно зрозуміти його взаємовідносини з іншими.

З чого почати?

1. Художні твори, що відображають точку зору літературних героїв. Слід звернути увагу на особливості цих творів (пісні, оповідання, казки, загадки).

2. Після прочитання твору необхідно обговорити механізм передачі почуттів. Запропонуйте дітям уявити себе на місці героя казки, оповідання, подумати, як це можна показати.

3. Дуже корисно за допомогою емпатії вигадувати казки в назвах предметів, рослин / «Я – метелик», «Я – дощова хмаринка» тощо.

4. Загадки:

- відгадування загадок від імені предметів, предметів, явищ.
- складання загадок із застосуванням емпатії.

5. Спостерігаючи за предметами і явищами навколишнього світу, дітям пропонується уявити себе на місці спостережуваного.

Наближення до персонажів, перевага в ситуації вільного вибору та розігрування ролей самих персонажів — ось ті методи і прийоми, за допомогою яких дорослі навчають дітей глибокого розуміння морального змісту художнього твору. Ефективність цих методів гарантована, якщо дорослі дотримуються певних способів роботи з книгою:

а) підготовка дітей до сприйняття його як серйозної і радісної події;
 б) поступовість, послідовність переходу від одного етапу до іншого;
 в) повернення до деяких методичних прийомів для посилення виховного моменту чи корекції небажаних емоційних реакцій – усі згадані прийоми можна повторити, особливо ігри-контакти з героями;

г) зближення казки та її героїв з життєвими та душевними переживаннями дитини забезпечується об'єднанням героїв різних казок в одній грі та їх активним «спілкуванням» з дітьми - улюбленими героями в даному випадку «допоможіть освоїти новий, більш складний моральний зміст інших творів»;

д) повторення ігор-драматизацій сприяє посиленню співчуття до окремих персонажів, глибшому проникненню в моральний зміст твору.

Виховне завдання дорослого в цій галузі освіти буде виконано, якщо дорослий зможе створити такі умови, за яких дитина зможе перенести емпатійний досвід і корисну поведінку зі зв'язку «Я – персонаж» у сферу «Я є». іншої людини". Для цього потрібно:

- вчити дітей бачити емоційний стан інших: творчі ігри; робота з ілюстраціями, що зображують різні емоційні ситуації з відповідною бесідою;

розігрування коротких сценок, метою яких є проникнення «всередину» емоційних ситуацій;

- створити певні умови для розвитку вміння дитини розпізнавати ситуації в житті, у стосунках з дорослими та дітьми, які за своєю моральною сутністю подібні до літературних; виховувати активне ставлення до реальних ситуацій;

Досягненням дошкільного віку справедливо вважають відкриття дитиною власного внутрішнього світу та поступове володіння емоціями та почуттями («емоційне свавілля»).

Театральна творчість у шкільному віці. Дитячий театральний твір або драматизація є найближчим до дитячої літературної творчості. Наяда зі словесною творчістю драматизації чи театралізації є найбільш поширеним і поширеним видом дитячої творчості. І це зрозуміло з двох основних моментів: по-перше, драма, заснована на дії, на дії, що виконується самою дитиною, найбільш тісно, дієво і безпосередньо пов'язує творчість з особистим досвідом.

«Драматична форма переживання життєвих вражень, — говорить Петрова, — глибоко закладена в дитячій природі і проявляється спонтанно, незалежно від бажання дорослих. Зовнішні враження від оточення дитини схоплюються і конкретизуються в наслідувальні форми.

Наприклад, дівчина, яка зарилася ногами в пісок і нерухомо стоїть, притиснувши руки до тіла, каже: «Я дерево, бачиш, я расту. Ось гілки, ось листочки, - дівчина руки починають повільно підніматися, вона розчепірює пальці, - бачиш, вітер мене колише ", - і" дерево "починає згинатися і трясти листям - пальцями". Цей приклад можна зрозуміти як стан співпереживання, що це здатність мимоволі відчувати себе частиною чогось або спільним з чимось або, в даному випадку, бути деревом.

Ще однією причиною близькості драматичної форми для дитини є зв'язок кожної драматизації з грою. Тому що всі ігри, які використовують емпатію, побудовані таким чином, щоб діти вчилися думати про себе та інших, ставити себе на місце інших, порівнювати та аналізувати, робити висновки, узагальнювати. Вони призначені для розвитку уваги, спостережливості,

швидкості реакції, уваги, інтуїції, здатності до концентрації, спільного обговорення питань з іншими дітьми. Ігри з емпатією – це поле для спостереження за дітьми, чудова можливість пізнати їх ближче, зрозуміти їхній внутрішній стан. У таких іграх проявляються індивідуальні особливості. Важливо, щоб учитель у школі або вихователь у дитячому садку під час гри сам показав ті якості, яким він хоче навчити дітей. Бути прикладом справедливого та уважного ставлення до дітей, інших людей, умів спостерігати, швидко реагувати, бути добрим, терплячим.

Ігрові ситуації діти сприймають природніше, ніж серйозне обговорення будь-яких дій. Ігри допомагають дітям розслабитися, відпочити та почувати себе комфортно. Головне, щоб діти відкривалися, вільно висловлювали свою точку зору і пояснювали її. Будь-який тиск дорослого на дитину, спрямовуючи розмову в потрібне вихователю або вчителю русло, заважає дитині висловитися, дитина добре відчуває, що її думка нецікава вчителю або неправильна, що заважає їй висловити свої думки сміливо, викликає ускладнення не тільки перед учителем, а й один перед одним, сповільнюється мова, вміння чітко висловлювати думки, а потім втрачається весь сенс ігор і занять.

Описуючи свої почуття в образі героя, людина, доросла чи дитина, непомітно розкриває свій характер, свої таємні бажання, свій темперамент, почуття, образи, стосунки з оточуючими, випльовує те, що є всередині. Співпереживання можна використовувати замість повчальних бесід: про моральні теми в п'єсі [62].

Драма тісніше, ніж будь-який інший вид творчості, безпосередньо пов'язана з грою, з цим коренем усієї дитячої творчості, а тому найбільш синкретична, тобто містить елементи різних видів творчості. Це найбільша цінність театральної постановки. Ця театральна вистава дає початок і матеріал для найрізноманітніших жанрів дитячої творчості. Діти придумують, імпровізують або готують виставу, імпровізують ролі, інколи виконують уже готовий літературний матеріал. Гру часто використовують на уроках, особливо в початковій школі. Дітям дуже цікаво брати участь в інсценізації різноманітних оповідань та казок, адже багато з них вони знають напам'ять, а також багато з них їм дуже подобаються. Вони із

задоволенням грають роль того чи іншого персонажа, і найчастіше того, хто їм більше подобається, кого більше люблять, за кого більше радіють чи сумують. За допомогою драматизації можна розвинути у дітей почуття глибокого й безпомилкового сприйняття внутрішнього світу іншої людини, її прихованих емоцій і переживань. Завдяки виставі діти намагаються поставити себе на місце героя, якого вони грають, і відчувати те, що відчуває він.

Процеси інсценізації та драматизації є сприятливими умовами для виховання у дітей почуття емпатії, яке дуже важливо для того, щоб людина з раннього віку вмiла співчувати, співчувати та допомагати іншому у важкій ситуації.

3.2 Міжвікова та міжособистісна взаємодія в навчально-виховному процесі початкової школи як важлива умова розвитку емпатії молодших школярів

Практична діяльність шкільного психолога потребує простих і водночас ефективних прийомів формуючого впливу на різні вікові групи школярів.

Ідеальний метод для шкільних ситуацій – це той, який не потребує багато часу, охоплює якомога більшу групу учнів і сприймається самими учнями як звичайна частина шкільного життя. За звичайних умов молодша школа штучно відокремлена від старшої, і учні майже не спілкуються, винятки можливі лише в родинних зв'язках. Така ситуація призводить до того, що вікові групи спілкуються між собою, не маючи досвіду міжвікового спілкування. Але міжвікове спілкування може слугувати каталізатором розвитку емпатії у підлітків, адже молодший школяр на шляху адаптації до умов загальноосвітньої школи потребує більшої уваги та емоційної підтримки, яку молодшому школяреві може надати підлітка, в результаті чого він розвине емпатичні стосунки з іншим. Метою пропонованого реферату є теоретичне обґрунтування міжвікової взаємодії підлітка та учня як важливої передумови розвитку емпатії у дитини підліткового віку.

Емпатію як психологічний феномен обговорювали такі вчені: В. Бойко, Б. Братусь, О. Ваврин, Т. Гарилова, Л. Журавльова, Н. Каліна, Л. Клочек, Т. Ліппс, С. Максименко, Е. Носенко, Н. Маєвська, К. Роджерс, Н. Саджевєладзе, В. Татенко, Т. Тітченер. Сутність терміну «емпатія» полягає у співпереживанні та нерациональному пізнанні людиною внутрішнього світу іншого, емоційній чутливості та здатності людини до емоційного відгуку, співчуття, співпереживання, розуміння внутрішнього стану іншого [72].

Механізм емпатії децентруючий. Децентрація – це механізм подолання егоцентризму особистості, який полягає у зміні ракурсу та позиції суб'єкта за рахунок конфронтації, порівняння та інтеграції з позиціями, відмінними від власної. Н. І. Саржвєладзе виділяє такі механізми емпатії, як зараження та ідентифікація [63]. Підкреслимо, що основним механізмом емпатії є ставлення індивіда до іншого. Тому рекомендується розглядати формування емпатії у підлітків з точки зору реляційної теорії.

Оскільки структура стосунків включає три компоненти: емоційний, когнітивний та поведінковий, що дає змогу теоретично обґрунтувати емпатійне ставлення підлітка до молодшого школяра, то цю структуру ми беремо за основу огляду [94]. Взаємодія учень-підліток-молодший школяр базується на наставницьких позиціях старшого учня над молодшим, оскільки молода людина вже пройшла період адаптації до шкільних умов і має певний багаж шкільного життя. Ця штучно створена соціальна ситуація взаємодії згаданих вікових груп ставить школяра-підлітка в позицію дорослого і більш компетентного учня, якщо порівнювати життєвий досвід підлітка і молодшого школяра. У повсякденній мові підліток стає для молодшого школяра «старшим братом», така нова соціальна роль покладає на нього певну відповідальність за долю молодшого школяра. Важливою характеристикою підліткового віку є наявність референтних груп однолітків, висока конформність з думкою членів референтної групи, підвищена тривожність через чутливість як до зовнішніх впливів, так і до внутрішніх умов.

Підсумовуючи вищесказане, виходить, що підліток відчуває на себе певний тиск з боку суспільства, який може бути реальним і уявним.

Менторська позиція знімає цей тиск, молодший школяр сприймає підлітка як компетентну людину, яка має допомогти йому розібратися у всіх складнощах шкільного життя. Важливим моментом щодо змодельованої ситуації є те, що її можна проводити лише в контрольованому середовищі та під наглядом педагогічного персоналу.

Взаємодія молодшого школяра запускає згадані вище механізми емпатії. Структура ідентифікації як механізму емпатії включає проекцію та інтродекцію. Проекція – представлення підлітком молодшого школяра з його характеристиками. Зверніть увагу, що у випадку формувального експерименту згаданий вище механізм потребує штучної стимуляції.

Підлітка просять згадати його середню школу, проблеми, з якими він там зіткнувся, що він відчував, коли вперше прийшов до школи.

Звернення до досвіду молодої людини спонукає його сформувати у своїй свідомості образ молодшого школяра.

Звичайно, матеріалом для створення такого образу є особистий досвід підлітка, тому образ далекий від реальності. Наступний етап - початок інтродекції. Інтродекція – це знаходження та зіставлення спільного зі своїми уподобаннями, переконаннями та цінностями підлітка та студента. Відправною точкою для інтродекції стала спеціально організована зустріч підлітків та учнів, на якій учні обговорювали рухливі ігри та власні уподобання до них, які мали підлітки вміти порівнювати власні інтереси з інтересами молодшого школяра.

Звісно, на цих зустрічах учні познайомилися ближче. Тему розмови запропонувала психолог, але, звісно, метою цих зустрічей було не обговорення «мобільних ігор», а головне завдання дітей — знайти спільні інтереси.

Окремо виділимо механізм емоційного зараження, який буде обговорено та описано у зв'язку зі штучно створеним соціальним контекстом. Приклади впливу соціального контексту на поведінку особистості описані в класичних роботах із соціальної психології [22].

Так, попередньо домовившись із практичним психологом, вчитель молодших класів повідомила молодших школярів, що сьогодні учні 6 класу допомагатимуть

їм збирати форму для фізкультури. Практичний психолог розповіла учням 6 класу, що молодші першокласники потребують їхньої уваги та допомоги. Таким чином був штучно сконструйований соціальний контекст взаємодії вікових груп.

У зв'язку з новими соціальними умовами молодші школярі почали проявляти інтерес до повсякденних шкільних умов, що ми розцінюємо як прояв підвищеної уваги та організованості в діях і діях. Учні 6 класу відчували себе «героями», що призвело до зниження звичного для них нігілізму у сприйнятті навчальних і виховних завдань. Таким чином, ми виявили взаємне зараження інтересом до виконання спільної діяльності, навіть якщо завдання носило повсякденний характер.

Тому емпатію як психологічний феномен можна ефективно розвивати у взаємодії учнів різних вікових груп. Для її ефективного проектування практичний психолог повинен створити штучний соціальний контекст, у якому комфортно почуватимуться вищезазначені вікові групи. Обговорювані механізми емпатії - зараження та ідентифікація (проекція та інтроєкція) - можуть бути штучно стимульовані за допомогою психологічних вправ і згаданого вище соціального контексту. При організації спільної роботи в міжвікових групах важливо враховувати психологічні особливості віку учасників. Тому для підлітка важливий момент взаємодії полягає в тому, що воно опосередковано підкреслює його майстерність і зрілість. Старшокласнику важливо бачити в підлітку «дорослого» друга і помічника.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження ми дійшли наступних висновків.

1. Кваліфікаційна робота являє собою теоретичне узагальнення проблеми розвитку емпатії, що виявляється у визначенні її системних, методологічних, теоретико-концептуальних, динамічних і структурно-функціональних засад як основи рефлексії її правомірних феноменологічних, психологічна, генетична та соціокультурна залежність та відповідні системи механізмів і факторів.

2. Концепція розвитку емпатії людини побудована на основі інтеграції методологічних засад системного, еволюційного, генетичного, соціокультурного підходу та основних положень гуманітарної психології.

Емпатія є системним багатовимірним утворенням, що належить до метасистеми «людина – світ». Вона має структурну (рівні відображення емпатогенних ситуацій і відповідні види емпатії), динамічну (механізми розвитку емпатії), функціональну (емпатичні установки та їх типи) та хронологічну (вікову) характеристики.

У системі психічного відображення емпатія є особливою формою психічного відображення суб'єктом об'єктивної дійсності, яка опосередковується внутрішнім світом Іншого. Основна суть емпатії полягає у відображенні світу переживань іншої людини та перетворенні цих переживань у власні. Категорія досвіду функціонує як одиниця наукового аналізу явища.

3. Систему факторів, що зумовлюють виникнення емпатії, складають психофізіологічні фактори (чутливість, емоційна лабільність нервової системи, розвиток першої сигнальної системи, невротизація); індивідуально-психологічні (чутливість, депресивність, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, самотність, почуття власної гідності, самооцінка, потреби, цінності); типологічний (соціальний тип, особливості характеру - емоційність, прискіпливість, тривожність, циклотимічність, демонстративність, піднесеність, спрямованість особистості); соціокультурні (умови соціалізації, тип освіти батьків) фактори.

4. Проведене дослідження показало доцільність розгляду та вивчення факторів та умов розвитку емпатії в молодшому шкільному віці в контексті умов Нової української школи.

Виявилось, що емпатія як особистісна якість молодших школярів пов'язана з усвідомленням емоційного образу чи стану виконавця, що передається інтонаційними засобами, завдяки відображенню власних переживань і розумінню емоцій і переживань іншої людини.

5. За результатами констатувального експерименту та аналізу класно-педагогічної літератури ми дійшли висновку, що розвиток емпатії у молодших школярів необхідно здійснювати у двох провідних напрямках: як розвиток якості особистості (емоційної чуйності) і як здатність особистості до емпатійної взаємодії (співчуття), яка стає основою для розвитку всіх компонентів емпатії, особливо рефлексивно-особистісного.

6. Найбільш вдалі та ефективні методи формування емпатії засновані на використанні засобів мистецтва (художньої літератури, театралізованих дійств тощо), які розкривають сенс внутрішнього світу іншої людини та є моделлю формування власного ставлення до іншої людини. Передумовою формування емпатії є організація групових форм міжособистісної взаємодії з подальшим аналізом і рефлексивним обговоренням почуттів і вчинків усіх учасників групи.

Емпатію як психологічний феномен можна ефективно розвивати у взаємодії учнів різних вікових груп. Для його ефективного оформлення необхідно створити штучний соціальний контекст, у якому міжвікові групи почуватимуться комфортно. При організації спільної роботи в міжвікових групах важливо враховувати психологічні особливості віку учасників. Тому для підлітка важливий момент взаємодії полягає в тому, що воно опосередковано підкреслює його майстерність і зрілість. Старшокласнику важливо бачити в підлітку «дорослого» друга і помічника.

7. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що емоційний інтелект дитини інтенсивно розвивається в молодшому шкільному віці за рахунок набуття дитиною здатності до узагальненого переживання, «інтелектуалізації

афекту», усвідомлення змісту почуттів, прояву різноманітності емоції. усі форми та види емпатії та види емпатійних стосунків, що визначають її емоційну зрілість та особистісне зростання.

Саме емоційний інтелект є тим інструментом, який дає можливість емоційного самоусвідомлення, оцінки емоційних ситуацій і прояву емпатійного ставлення до інших людей. Потребують подальшого розвитку психолого-педагогічні технології розвитку емоційного інтелекту молодших школярів у процесі навчальної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева И. Н. Азбука эмоционального интеллекта. СПб. : БХВ-Петербург, 2019. – 288 с.
2. Баер У. Творческая терапия – Терапия творчеством (теория и практика психотерапии, использующей разнообразные формы творческой активности). пер. с нем. Е. Климовой и В. Комаровой. М. : Независимая фирма «Класс», 2013. 552 с., 16 ил. (Библиотека психологии и психотерапии).
3. Белозерова Е. М. Анализ речевого акта намека в свете когнитивной грамматики Р.Ленеккера : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук .Харків. 2015. 23 с.
4. Березюк Г. Емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи особистості. Психологічні студії Львівського університету. С. 20-23.
5. Божович, Л.И. Проблемы формирования личности. Избирательные психологические труды. М.: Воронеж: Ин-т практ. психологии, 2005. 48с.
6. Борисенко Н. Д. Висловлення жалю та співчуття в персонажному мовленні британської драми : комунікативно-прагматичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. Наук. Житомир. 2011. 18с.
7. Буркова Л. В. Соціономічні професії: інноваційна підготовка спеціалістів у вищих навчальних закладах : монографія [Текст]. Київ : Інформаційні системи, 2010. 278 с.
8. Венера В.Є. Психологічна служба в закладах освіти. Практикум: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Тернопіль: ВАТ «ТВПК «Збруч». 2008. 560 с.
9. Веретенко Т.Г. Загальна психологія. Навчальний посібник. К.: ВД «Професіонал», 2004. 128 с.
10. Взаємозв'язок самооцінки і рівня домагань як предмет психологічних досліджень/ Вісник ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. Харків: ХДПУ, 2001. Вип. 6. С. 57-61.
11. Власова О.І. Педагогічна психологія: [навч. посібник]. К.: Либідь, 2005. 400с.

- 12.Воровйова О. П. Ідея резонансу в лінгвістичних дослідженнях .Видавничий центр КНЛУ. 2006. 72–86 с.
- 13.Вправи на розвиток емпатії та усвідомлення власного емоційного світу: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kazedu.com/referat/180775/5>
- 14.Выготский Л. С. Игра и ее роль в психическомразвитияребенка. Вопросыпсихологии. 1966. № 6. С. 64-76.
- 15.Выготский Л.С. Педагогическаяпсихология. М.: Педагогика, 1991. 389с.
- 16.Герчанівська П.Е. Креативність у динаміці культурних форм. Культура і сучасність. 2011. №1.
- 17.Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.
- 18.Гречуха І. А. Емпатія як умова літературної творчості. ScienceandEducation a NewDimension. PedagogyandPsychology, VIII (90), Issue: 222, 2020 Feb., P. 52-57. <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2020-222VIII90-12>
- 19.Гречуха І. А. Психосоціальні чинники розвитку літературно обдарованої особистості. Humanitarium. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.); Ніжин (Чернігів. обл.): Лисенко М. М., 2018. Том. 41, Вип. 1: Психологія. С. 64-74. <https://doi.org/10.31470/2308-5126-2019-41-1-64-74>
- 20.Гречуха І. А. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності. Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія. Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. Житомир: Вид. О. О. Євнюк, 2020. С. 133-149. <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/30890>
- 21.Долинська Л.В. Ускладнене спілкування в учнів шкіл-інтернатів: навч.-метод. посібник. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. 119 с.
- 22.Емоційний інтелект. Вікіпедія. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [www: uk.wikipedia.org](http://www.uk.wikipedia.org). (дата звернення 07.04.2017)
- 23.Емпатія – що це таке, та чому вона важлива для людини: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://termin.in.ua/empatiia/>

24. Емпатія у вихованні та розвитку особистості дитини – сенс, актуальність. Роль батьків, педагогів, соціуму: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://school19.zp.ua/wpcontent/uploads/2020/01/Leshhenko-A.M..pdf>
25. Емпатія, або навіщо говорити з дітьми про почуття: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nus.org.ua/articles/empatiya-abo-navishhogovoryty-z-ditmy-pro-pochuttya/>
26. Єременко О. С. Бінарний комплекс автор-реципієнт у художньому тексті крізь призму його емпатійного компоненту. Київ. 2013.
27. Єсипович К. П. Феномен когнітивного картування в сучасній лінгвістичній парадигмі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. Наук. Київський національний лінгвістичний університет. 5 с.
28. Журавльова Л. П., Виговський С. Є. Трансфінітна емпатія. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Педагогіка і психологія. 2008. №16. С. 30-35.
29. Журавльова Л. П. Психологія емпатії : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 327 с.
30. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу : [http:// zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua)
31. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380.
32. Зарицька В. В. Психологія розвитку емоційного інтелекту у системі професійної підготовки фахівців гуманітарного профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»; Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2012. 40 с.
33. Зарицька В. В. Психологія розвитку емоційного інтелекту у системі професійної підготовки фахівців гуманітарного профілю. Спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»: дис. докт. псих. наук. Запоріжжя, 2012. 513 с.
34. Ілійчук Л. Педагогічні умови використання арт-терапії в освітньо-виховному просторі початкової школи. Наукові записки [Ніжинського

- державного університету ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки. 2016. № 2. С. 114-118.
35. Калошин В. Ф. Вплив емпатії на ефективність навчального процесу. Практична психологія та соціальна робота. 2018. №1. С. 70-74.
36. Калошин В. Ф. Емоційний інтелект – головний показник ефективності використання людських ресурсів. Практична психологія та соціальна робота. 2018. №4. С. 54-63.
37. Калошин В. Ф. Як протистояти надмірним почуттям, емоціям, жахливим думкам за допомогою методу раціонального мислення. Практична психологія та соціальна робота. 2016. №6. С. 59–64.
38. Канішевська Л.В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. К., 2011. 490 с.
39. Карпенко Є. В. Методологічні настанови щодо вивчення емоційного інтелекту в парадигмі позитивної психотерапії Психологія особистості. 2018. № 1(5). С.90 – 97.
40. Кіреєва У. В. Теоретичні підходи до психологічного вивчення Я-концепції. Психологія і суспільство, 2010. № 4. С. 111-119.
41. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореферат канд. дис. з психол. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2015. 18с.
42. Коган І.М. Особливості емпатії молодших школярів. Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. За ред. акад. Максименка С.Д. К.: 2000. Т. II, ч. 6. С. 273-279.
43. Коган І.М. Розвиток емпатії у молодших школярів. Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К.: 2004. Т. 7, вип. 3. – С. 101-108.
44. Компетентнісно спрямована освіта: перший досвід, порівняльні підходи, перспективи: матер. [Текст]. Розвиток емоційного інтелекту в контексті

- компетентнісно спрямованої освіти; Всеукр. наук.-практ. конф. (28 квітня 2011 року). К.: Київ. Ін-т сучасн. підр., 2011. 92 с.
45. Кочерга О. В. Психофізіологія учнів початкової школи : прикладні аспекти. Початкова школа, 2009. № 2. С. 55-59.
46. Кульчицкая Е. И., Моляко В. А. Сиреньодарённости в саду творчества. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. 316 с.
47. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості: наук. монографія. К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 255 с.
48. Максименко С. Д. Психологічні механізми становлення особистості: експериментально-генетичний метод. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. За ред. С. Д. Максименка. К.: Ніка-Центр, 2010. Вип. 38. С. 18-34.
49. Максимець С.М. Вплив емпатійності на соціальну адаптацію майбутніх вчителів : автореф. канд. психол. Наук. Одеса, 2000. 18 с.
50. Матюх Т. М. Емпатія як трансестетичний феномен : дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філос. наук : спец. 09.00.08 – Естетика. Рівне, 2016. 201 с
51. Моляко В. О. Творчість і особистість. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. С.259-269.
52. Музика О. Л. Розвиток здібностей та обдарованості в процесі вікового розвитку особистості. Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості та обдарованості. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. За ред. В. О. Моляко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. Т.12, Вип. 2. С.142-148.
53. Нефедченко О. І. Поняття емпатії в лінгвістиці. Філологічні трактати. 2016. С. 46–53.
54. Нікіфорова Л. Б. Структура та функції емоційної культури особистості. Гуманітарні науки. Наук. практи. журн. 2007. №2.–150 154.
55. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. Концепція нової української школи. Документ пройшов

громадські обговорення і ухвалені рішенням колегії МОН 27/10/2016. [Електрон ресурс]. 35 с. Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/uasch2016/konczepczyia.html>.

56. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект як інтегральна особистісна властивість. Практична психологія і соціальна робота, 2008. №6. С.22–27.
57. Огаренко І. В. Особливості прояву емпатії у молодшому шкільному віці [текст]. Сучасна психологія : актуальність проблеми й тенденцій розвитку. Матеріали міжрегіон. наук практ. конф., 28 січня 2017. Запоріжжя : КПУ, 2017. С. 15-17.
58. Озарко І. І. Лексико-граматична вербалізація жалю в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. Наук. Івано-Франківськ. 2014. 6 с.
59. Опанасюк І. В. Співвідношення понять «емоційна спрямованість», «емоційна стійкість», «емоційна культура» у структурі емоційного інтелекту. Збірник наук. праць : філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2014. Вип. 19. Ч. 1. 252с.
60. Орищенко О. А. Емпатія та гендер: пошук індивідуальних відмінностей. Наука і освіта. 2012. № 6. С. 145-149
61. Полянська В. В. Емпатія як механізм формування політико-естетичного досвіду : політико-психологічні функції .Наукові записки. №4. С. 1–11.
62. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник : Навч. посіб. К.: Каравела, 2018. С. 191–193.
63. Прокопенко І.Ф. Педагогічні технології в підготовці вчителів : навч. посібник. Харків : Колегіум, 2018. 364 с.
64. Психологічні засади розвитку обдарованої особистості в освітньому середовищі: методичний посібник. О. Л. Музика, Д. К. Корольов, Р. О.

- Семенова та ін.; за ред. О. Л. Музики. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 146 с
65. Психолого-педагогічний супровід і підтримка в умовах модернізації освітньо-виховного простору: [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://osvita.ua/school/upbring/1334>. Загол. з екрану. Мова укр.
66. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості. К.: ІЗМН, 1996. 235 с.
67. Рибалка В. В. Словник із психології та педагогіки обдарованості та таланту особистості: термінологічний словник. Київ, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. 424 с.
68. Розвиток емпатії: компоненти та практика: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://fizis.net/psychologichna-gramotnist/rozvytok-empatiikomponenty-ta-praktyka/>
69. Рябовол Т. А. Роль емпатії процесі соціальної адаптації людини. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України За ред. академіка С. Д. Максименка. К.: Нора-прінт, 2004. Вип. 24. 384 с.
70. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности. Одесса: Хоре, 1995. 334 с.
71. Сорока О.В. Арт-терапія як фактор збагачення творчості вчителя початкової школи. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2012. Вип. 64. С. 145–151.
72. Таценко Н. В. Емпатія як категорія лінгвістичної. Вісник Запорізького національного університету : збірник наукових праць. 2015. №2. С. 282.
73. Таценко Н. В. Лексико-стилістическі аспекти емпатії в англоязычному політичному дискурсе . LINGUA MOBILIS. 2014. №3. С. 60–67.
74. Таценко Н. В. Реалізація емпатії в сучасному англomовному дискурсі : когнітивно-синергетичний аспект. Філологічні трактати. 2017. №4. С.55–64.
75. Ткачук Л.В. Особливості розвитку емпатії в підлітково-юнацькому віці. Духовність як основа консолідації суспільства: Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. К., 2009. Т.16. С. 275-279.

- 76.Турищева Л. В. Вправи на розвиток емпатії. Шкільному психологу. Усе для роботи. №7 (67). 2014. С. 39-40.
- 77.Уроки емпатії або мистецтво ходити в чужому взутті: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.osvita.ua.com/2018/04/64396/>
- 78.Чернов А. Генези трьохкомпонентної структури ставлень від народження до молодшого шкільного віку Науковий вісник Херсонського державного університету № 5. Херсон. 2017. С. 125–131.
- 79.Четверик-Бурчак А. Г. Механізми впливу емоційного інтелекту на психічне здоров'я особистості. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, серія «Психологія». № 47 2011. С.47-54.
- 80.Шпак М. М. Психологія розвитку емоційного інтелекту молодших школярів: монографія. Терно піль : ТНПУ імені В. Гнатюка, 2016. 372 с.
- 81.Empathy: a reviewoftheconcept. Benjamin. Department of Psychology and Behavioural Sciences. 2019. С. 11–17.

ДОДАТОК А**Методика «Розуміння емоційних станів людей, зображених на картині»
(Р. Урунтаева, Ю. Афонькиной)**

Підготовка дослідження. Підібрати картинки (фотографії) із зображенням дітей і дорослих, у яких яскраво виражено емоційний стан як основних емоцій (радість, страх, гнів, горе), так і їх відтінків, сюжетні картинки із зображенням позитивних і негативних вчинків дітей і дорослих.

Проведення дослідження. Індивідуально з дітьми 3-7 років проводиться дві серії.

Перша серія. Дитині послідовно показують картинки дітей і дорослих і запитують: «Хто зображений на малюнку? Що він робить? Як він себе почуває? Як ти здогадався про це? опиши картинку».

Друга серія. Дитині послідовно називають сюжетні картинки і задають питання: «Що роблять діти (дорослі)? Як вони це роблять (дружно, сваряться, не звертають уваги один на одного і т. Д.)? Як ти здогадався? Кому з них добре, а кому погано? Як ти здогадався?»

Обробка даних. Підраховують число вірних відповідей в різних вікових групах окремо по кожній серії і по кожній картинці. Виявляють, чи доступне дітям розуміння емоційних станів дорослих і однолітків, на які ознаки вони спираються, кого краще розуміють: дорослого або однолітка. Визначають залежність цих показників від віку дітей.

ДОДАТОК Б**Діагностика "емоційного інтелекту" (Н. Холл)**

Методика призначена для виявлення здібності особистості розуміти відносини, що репрезентується в емоціях, і керувати своєю емоційною сферою на основі прийняття рішень. Вона складається з 30 тверджень і містить п'ять шкал:

- шкала 1 - "Емоційна обізнаність";
- шкала 2 - "Управління своїми емоціями" (емоційна відхідливість, емоційна нерігідність);
- шкала 3 - "Самомотивація" (довільне керування своїми емоціями);
- шкала 4 - "Емпатія";
- шкала 5 - "Розпізнавання емоцій інших людей" (вміння впливати на емоційний стан інших).

Інструкція

Нижче наведені висловлювання, які так чи інакше відображають різні сторони життя. Праворуч від кожного твердження напишіть цифру, виходячи з вашої ступеня згоди з ним: повністю не згоден (-3 бали); в основному не згоден (-2 бали); почасти не згоден (-1 бал); частково згоден (+1 бал); в основному згоден (+2 бали); повністю згоден (+3 бали).

Тестовий матеріал

1. Для мене як негативні, так і позитивні емоції служать джерелом знання про те, як чинити в житті.
2. Негативні емоції допомагають мені зрозуміти, що я повинен змінити у своєму житті.
3. Я спокійний, коли відчуваю тиск з боку.
4. Я здатний спостерігати зміну своїх почуттів.
5. Коли необхідно, я можу бути спокійним і зосередженим, щоб діяти відповідно до запитів життя.

6. Коли необхідно, я можу викликати у себе широкий спектр позитивних емоцій, таких як веселощі, радість, внутрішній підйом і гумор.

7. Я стежу за тим, як я себе почуваю.

8. Після того як щось засмутило мене, я можу легко впоратися зі своїми почуттями.

9. Я здатний вислуховувати проблеми інших людей.

10. Я не зациклюююсь на негативних емоціях.

11. Я чутливий до емоційних потреб інших.

12. Я можу діяти на інших людей заспокійливо.

13. Я можу змусити себе знову і знову встати перед обличчям перешкоди.

14. Я намагаюся підходити до життєвих проблем творчо.

15. Я адекватно реагую на настрої, спонукання і бажання інших людей.

16. Я можу легко входити в стан спокою, готовності і зосередженості.

17. Коли дозволяє час, я звертаюся до своїх негативним почуттям і розбираюся, в чому проблема.

18. Я здатний швидко заспокоїтися після несподіваного засмучення.

19. Знання моїх справжніх почуттів важливо для підтримки "хорошої форми".

20. Я добре розумію емоції інших людей, навіть якщо вони не виражені відкрито.

21. Я можу добре розпізнавати емоції за виразом обличчя.

22. Я можу легко відкинути негативні почуття, коли необхідно діяти.

23. Я добре вловлюю знаки у спілкуванні, які вказують на те, в чому інші потребують.

24. Люди вважають мене добрим знавцем переживань інших.

25. Люди, які усвідомлюють свої справжні почуття, краще управляють своїм життям.

26. Я здатний поліпшити настрій інших людей.

27. Зі мною можна порадитися з питань відносин між людьми.

28. Я добре налаштовуюся на емоції інших людей.

29. Я допомагаю іншим використовувати їх спонукання для досягнення особистих цілей.

30. Я можу легко відключитися від переживання неприємностей.

КЛЮЧ

Шкала 1 - пункти 1, 2, 4, 17, 19, 25. **Шкала 2** - пункти 3, 7, 8, 10, 18, 30. **Шкала 3** - пункти 5, 6, 13, 14, 16, 22. **Шкала 4** - пункти 9, 11, 20, 21, 23, 28. **Шкала 5** - пункт 12, 15, 24, 26, 27, 29

Обробка та інтерпретація РЕЗУЛЬТАТІВ

Рівні парціального емоційного інтелекту у відповідності зі знаком результатів: **14 і більше** - високий; **8-13** - середній; **7 і менш** - низький.

Інтегративний рівень емоційного інтелекту з урахуванням домінуючого знака визначається за такими кількісними показниками: **70 і більше** - високий; **40-69** - середній; **39 і менше** - низький.